

Josef Martinsen

**BUNARI SMRTI
NA KOSOVU**

Josef Martinsen

**BUNARI SMRTI NA KOSOVU
DEVET NEDELJA PROLEĆA 1999**

Originalni naslov: Dødsbrønnene i Kosovo
Izdavač Cypress Forlag, Oslo, Norway, Štampa Bemust, Sarajevo
Bosnia i Herzegovina 2005
ISBN 82-91224-36-6

Copyright © Josef Martinsen

Internet layout 2013: Visar Domi

Sva prava zadržana

Nijedan deo ove knjige ne može se reproducirati kršenjem prava norveške štampe, prava norveške fotografije ili ugovora o fotokopiranju sklopljenog sa Kopinorom.

U saradnji sa:
Fondacija Sloboda Izražavanja, Norveška
Ekrem Lluka, Peć, Kosovo
Grand Hotel, Pristina, Kosovo
Savet za Odbranu Ludskih Prava i Sloboda, Pristina, Kosovo
Slika na naslovnoj strani: Ismail Kasumi dovodjenje tela sa bunara i kućica

Sadržaj

Predgovor	5
Masakr u Kotlinama	7
Kosovo - pozadina konflikta	24
Zemlja	24
A u pozadini peva istorija	26
Kosovo za vreme Tita	28
Kosovo za vreme Miloševića	29
Albanci započinju gerilski rat	32
Miloševićeva taktika: proterivanje	33
Počelo je u Pastaselju 4. septembra 1998	34
28. septembar 1998. u Mlečanu	36
Između dve ofanzive: oktobar 98 – mart 99.	36
Račak	37
Eskalacija konflikta	38
UNHCR diže uzbunu	40
Crkvena pomoć u nevolji dobija zadatok	41
Susret sa Kosovom	42
Zveckanje novčića i plave novčanice	43
Zavrćemo rukave i počinjemo s radom	45
Ronilačka grupa	49
100 tona sočiva	52
Dečaci i devojčice iz ulice	53
20. mart 1999 u Dolcu	55
24. mart u Lapuštici	57
28. mart u Drenici	61
2. april u Voljaku	62
12. april u Galarevu	65
12. april u Vermicama	66
13. april u Dečanima	66
13. april u Luki	69
13. april u Studenici	71
16. april u Glanaselju	73
16. april u Kućicama	74
17. april u Starom Pokleku	77
17. april u Ćiresu	81
18. april u Belom Polju	83
18. april u Savrovi	83
21. april u Dragašu	84
26. april u Donjim Nerodimljima	87
30. april u Vrbovcu	89
14. maj u Dobre Vode	90
20. maj u Damjanu u Has oblasti	91
27. maj u Kosuriću	93
Neidentifikovane žrtve iz bunara	95
Šta sledi potom – pomirenje i razvoj ili nastavak sukoba?	98

Izbrisati prošlost	100
Svetle tačke	101
Istina	103
Pravda za sve	104
Budući status Kosova	106
Sadašnja situacija na Kosovu	106
Sastanci sa centralnim političarima	107
Predsednik Ibrahim Rugova	107
Predsednik stranke ABK, Ramuš Haradinaj	110
Premijer Bajram Redžepi	112
Predstavnik Srba Dragiša Krstović	113
Skraćenice i izrazi	117
Literatura	119
O piscu	121

PREDGOVOR

Cilj ove knjige je da da izveštaj o onome što je otkriveno na Kosovu od jula 1999. do februara 2000. u toku projekta pomoći u nevolji koji je vodio UNHCR i crkvena pomoć u nevolji/ACT. Projekat hitne pomoći u katastrofi je inicirala Visoki komesarijat za izbeglice pri Ujedinjenim nacijama (UNHCR) u Prištini, kada je UNHCR leta 1999, posle povlačenja srpske vojske, primio brojne uz nemiravajuće poruke o mrtvima u bunarima iz mnogih oblasti na Kosovu. Tokom sedam meseci rada ove organizacije na Kosovu, otkriven je niz zločinačkih radnji počinjenih nad nedužnom decom, ženama i muškarcima, starima i mladima.

Dok je to bilo moguće, pokušavao sam da rasvetlim priče o onome što se desilo sa žrtvama nađenim u bunarima. Susretao sam se sa bližom rođbinom i komšijama. Mnogi su pričali jednostavno i prostodušno, i iznosili priče koje zajedno čine sliku onoga što se po svoj prilici dogodilo. Drugi su bili psihički nestabilni, ili su se plašili da istupe sa svojim zapažanjima u vezi sa ubijenima nađenim u bunarima. Ovo je otežalo rad na razotkrivanju verovatnih događaja u nekim od slučajeva. U knjizi se prenose razgovori sa svedocima, u granicama mogućnosti, u njihovom izvornom obliku. Cilj je da se postigne najveća moguća dokumentarna vrednost. Izvesnih korekcija neophodnih u jezičkom i formalnom pogledu je bilo, ali u najmanjoj mogućoj meri. Tako čitalac može sam da formira sliku dešavanja, na isti način kao kada sam ja intervjuisao.

Moja "prednost" je u tome što sam u svesti imao proces iskopavanja i verifikacije – knjiga govori o tome, ali ne ide u detalje o iskopinama tela "leš po leš". Čitanje bi verovatno bilo zamorno, a posebno zainteresovani se upućuju na izveštaj o projektu. Takođe sam ograničio upotrebu slika leševa u trenutku kada sam verovao da masivna upotreba takvih slika pre pokreće odbrambene mehanizme i stvara distancu kod čitaoca nego zainteresovanost i uživljavanje.

Knjiga će većini žrtava nađenih u bunarima dati identitet, ime i lice prema kojima čitalac može da uspostavi odnos – a ne samo brojnu statistiku koja ne govori ništa o ljudskim sudbinama u pozadini. Slike su prikupljene od porodice i prijatelja: porodične, slike iz pasoša, sa venčanja ili iz novina. Na Kosovu postoji tradicija da se mrtvima oda počast slikom na spomen-ploči, ukoliko je to moguće, a postoji i zainteresovanost za element "spomenika" koji jedna ovakva knjiga predstavlja.

Nažalost, previše žrtava na Kosovu će ostati samo broj u statistici UN-a i Međunarodnog tribunala za ratne zločine u Hagu. Članovi porodica žrtava zločinačkih radnji počinjenih na Kosovu osećaju jaku potrebu da se ono što se stvarno desilo u toku ovih devet nedelja proleća 1999. zabeleži i objavi. Ukoliko patnja i smrt koji su bili sudbina mnogih kosovskih Albanaca i koji su potom razotkriveni kao zločinačke radnje, ostanu nepoznati za javnost, bila bi to velika nepravda. Za mene je kasnije postalo važno da ne okrenem leđa onome sto sam iskusio. Često imamo priliku da nakon tragedija čujemo nešto poput ovoga: "Desilo se toliko toga, zato je teško usredsrediti se na neke pojedinačne slučajeve". Ali možda moramo da se – svesni toga da ne možemo ni da zabeležimo, niti da primimo k srcu sve loše što se dešava – usredsredimo na neke stvari. A tada, svakako, treba da usmerimo pogled prema slučajevima koji se mogu dokumentovati. Sama ubistva ljudi nađenih u bunarima, a u mnogim slučajevima i silovanja i sakacenja koja su počinjena u vezi sa njima, zaslužuju pažnju, jer predstavljaju tako jasna kršenja međunarodnih prava. Prema mom mišljenju ona treba da se iznesu na videlo u toku rada na pomirenju do kojeg, pre ili kasnije, mora da dođe između kosovskih Srba i Albanaca.

Knjiga, takođe, daje uvid u vrste zadataka poverenih humanitarnim organizacijama na rešavanje. Crkvena pomoć u nevolji je osećala ogovornost i doprinela da se obavi ovaj specijalni zadatak kada je međunarodna zajednica pozvala u pomoć. Kada je UNHCR, koji je finasirao projekat,

isti obustavio iz ekonomskih razloga posle pet i po meseci, Hrišćanska organizacija za pomoć nastaradalima/ACT International je nastavila finasiranje u toku otplike tri meseca, s obzirom da je na listi zadataka koju smo bili napravili, i dalje preostalo da se raskrče i očiste bunari.

Posebno se zahvaljujem porodici Redže Kukaljaj iz Dečana i Mazlom Morina iz Đakovice. Bez njihove praktične pomoći tokom mnogo meseci projekat ne bi bio moguć.

Kada ništa drugo nije napomenuto, slike su pozajmljene od porodica žrtava.

MASAKR U KOTLINAMA

U ponedeljak, 30. avgusta 1999. ujutro, pozvali su me na sastanak sa UNHCR-om u Prištini. Odnosio se na obaveštenja o leševima iz dva bunara u selu Kotline u opštini Kačanik na jugu Kosova. Selo se nalazilo na visini od 1000 m, teško dostupno među planinama. Rečeno je da su gore bile 3-4 druge humanitarne organizacije i osmotrile situaciju, između ostalog i jedna američka inženjerska jedinica, a da ništa nije urađeno da se pomogne meštanima. ICTY je u nagoveštajima izrazio sumnju o postojanju bilo čega u ovim bunarima. Trebalo je da se bunari raznesu, a mesto gde su oni lokalizovani, delovalo je kao neprirodno mesto za bunare. Što podrazumeva: Da li se ovde radilo o neutemeljenim glasinama? Sledećeg dana smo prevodilac i ja, Marigta Kukaljaj, otputovali za Kotline da bismo slučaj bliže ispitali. Put do Kačanika je protekao relativno dobro, ali kada smo skrenuli sa glavnog puta, imali smo problema da pređemo jednu reku, jer je most preko reke raznesen u toku ratnih operacija. Posle malo izviđanja pronašli smo mesto zgodno za prelaženje reke našim vozilom sa pogonom na sva četiri točka.

Put koji je vodio gore ka Kotlinama, bio je uzak i neprohodan i povijao se uz planisku stranu. Sa spoljnje strane se strmoglavo spuštao. Posle jedno pola sata vožnje stigli smo do uzvisine sa koje smo imali fantastičan pogled. Ispod je ležalo selo. Idilično se prostiralo okruženo uzvisinama sa tri strane. Na bližem rastojanju idila nestaje. Kuće u selu su razorene gotovo u potpunosti.

U pola osam ujutru, u sredu 24. marta 1999, počela je noćna mora. Desilo se iznenada. Pristupanje srpske vojske malom, pospanom planinskom selu Kotline u tenkovima i oklopnim vozilima, iznenadilo je meštane koji su ostali u selu.

Selo Kotline je sastavljeno od jednostavnih zidanih kuća, uglavnom starih, zbijenih oko džamije u jugozapadnom delu Kosova. Nije daleko od graničnog prelaza Tetovo na zapadu i Blace na jugu. Inače je "udaljeno" od svega. Udaljeno od trgovačkih centara, udaljeno od lekara i zubara, i 20-30 podužih kilometara do najbliže prodavnice. Kotline se prostiru preko jedne šumovite planinske strane, lepo kao na razglednici – i odsečeno od sveta. Šljunkovit seoski put koji krivuda kroz mnoge oštре zavoje jedini je prilaz za automobile, postoji i drugi prilaz sa zapada, ali on znači i mnoge dodatne desetine kilometara. Začuđujuće je da je srpska vojska uopšte uspela da dopre do ovog mesta. Ali oni su to uradili. Ne samo jednom, dvaput. Jer je vojska bila u Kotlinama i ranije.

Kotline. U pozadini leži uzvizina Šoljani, na sred uzvisine su lokalizovana dva bunara.
(foto: Josef Martinsen)

Dve nedelje ranije, 9. marta 1999, srpske vojne snage su pucale na kuće u Kotlinama, i neke od njih spalile. Dva meštana – dva odrasla muškarca –streljana su i ubijena. Međutim, tada su meštani bili upozorenici, i većina je uspela da pobegne. I kada su, pošto su poremetili uobičajeni mir, napustili selo, meštani su se ušunjali nazad u svoje domove, poprilično sigurni da je opasnost za njih, u svakom slučaju, prošla. Zbog toga seljani nisu očekivali novi napad. Ali srpska vojska i/ili milicija očigledno su imale informaciju da stanovništvo iz Kotlina nije otputovalo u druge delove Kosova, ili za Makedoniju ili Albaniju, već da su se vratili u svoje selo. Inače, teško da bi postojao razlog da se napadne još jednom.

Onda su vojne patrole prešle u akciju. Zajedno sa srpskim vojnim snagama bila je srpska specijalna milicija i jedna paravojna jedinica.

Došli su iz četiri pravca. Najveći kontigent je iskrcan iz voza koji se zaustavio van jedne vrste staničnog prostora u dnu doline. Tri preostale jedinice su došle pešice i u tenkovima iz susednih sela. Srpske snage su rano ujutru krenule od šina i popele su se uskim, neprohodnim, krivudavim putem do Kotlina. Upravo u trenutku kada su stigli, dolaze snage sa zapada, istoka i severa; ove snage su skrenule sa glavnog puta ka Tetovu. Selo je opkoljeno gotovo pre nego što su meštani uspeli da se rasane. Mnogi su tek započeli sa dnevним poslovima, kada su doručak i svi zadaci naglo prekinuti. Paravojne snage nose kapuljače koje prekrivaju glavu i imaju otvore za usta i oči. Neki su delovali drogirano.

Malo je toga moglo da upozori da će Kotline uskoro postati poprište jednog od najstrašnijih zločina nad civilima u toku srpske ofanzive proleća 1999. Ali ovog dana su srpske vlasti objavile ratno stanje u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. Na taj dan, uveče oko 19.00, počinje NATO-vo bombardovanje, a Miloševićev režim je verovatno imao informacije o ovome, i odgovara ratnim stanjem. Srpska vojska sada ima punu odgovornost za ono što se dešava na Kosovu prema Ženevskoj konvenciji. Vojska na Kosovu je operisala zajedno sa specijalnom milicijom i paravojin grupama. Ovo je bila organizacija srpskih vojnih snaga, koja nam je poznata iz rata u Bosni, i koju je glavnokomadajući za kosovsku oblast, general Nebojša Pavković, pokrenuo kada je preuzeo komandu na Kosovu.

35 muškaraca je sakupljeno u gornjem delu sela. Zlostavljeni su udarcima i šutiranjem. Posle nekog vremena naređeno im je da trče pola kilometra uz jednu šumom obraslu planinsku stranu. "Trči!" kaže jedan od vojnika. "Trči kol'ko vas noge nose" – i muškarci trče, oni koji su u stanju. Mladi i stari trče, idu i sapliču se uz brdo Šoljani prekriveno šumom i do tačke gde su dva nekorišćena bunara. Ovi bunari zjape prazni posle jednog neuspelog pokušaja bušenja u potrazi za vodom. U toku marša prema tim dvama bunarima, Vebi Kući i dvanestorica drugih uspevaju da pobegnu. Dvanestorici najkrepkijih – ili najsrećnijih – je to pošlo za rukom na relativno gusto šumom obrasloj stramoj planinskoj strani. Vebi Kući priča:

"U toku bega su meci zviždali oko nas, iz oklopnih vozila smeštenih u donjem delu sela, koristili su automatske puške. Na vrhu planine smo ja i još trojica ostali da ležimo na zemlji da bismo došli sebi posle napornog trčanja i puzanja uzbrdo kroz šipražje. Čuli smo – i delimično videli – da su se Srbi koji su nas pratili pribлизили, i bili smo primorani da potražimo skrovište na drugoj strani vrha. Ležali smo u nekom žbunju, i jednoj vrsti prirodnog udubljenja u terenu. Stalno su pucali ka mestu gde smo ležali sakriveni, a meci su tu i tamo proletali tako blizu naših glava da smo imali osećaj kao da su nam oprljili kosu. Ali ležali smo u zaklonu iza planinskog vrha, i izgledalo je kao da Srbi ne mogu da nas vide, ipak me je jedan metak pogodio u desnu šaku. Par sati smo osluškivali. Bili smo na otprilike 200-250 metara od mesta gde su ostale iz grupe držali zarobljene. Posle nekog vremena smo začuli strašne krike, buku i pucanje.

Od pola jedanaest do šest popodne smo osluškivali. Šta sam mislio? Mislio sam, naravno, da je ovo bio moj sudnji čas. Da je to bio naš kraj, ne samo za one koje smo čuli, nego za sve nas. Na kraju se čak nisam ni platio, bio sam se pomirio sa tim što sam verovao da je naša sloboda. Nismo videli mnogo toga što se dešavalо, ali smo čuli ove užasne urlike i povike iz grupe koju su Srbi zarobili. Oko šest sati čuli smo eksploziju, posle toga je nastala potpuna tišina.

Više ništa nismo čuli iz pravca bunara gde su Srbi držali zarobljene naše članove porodice i komšije. Pošto su srpske snage napustile Kotline, otprilike oko sedam ili osam sati uveče, krenuli smo sa vrha brda Šoljani dole ka bunarima. Pored bunara je bilo jasnih znakova da se tu nešto strašno desilo. Ostaci odeće su ležali razbacani naokolo. Na zemlji smo našli motke sa ekserima na jednom kraju, bilo je sasvim jasno da su korišćeni za udaranje. Ove motke su kasnije uklonili neki Amerikanci koji su posetili mesto zločina. Tamo gde su ranije bili bunari, sada su se mogla videti samo dva mala udubljenja u zemlji. Bunari su uništeni eksplozivom. Tek u jedanaest sati uveče smo se usudili da se spustimo u samo selo.”

Škola i
zdravstvena
ambulanta u
Kotlinama.
(Foto: Josef
Martinsen)

U međuvremenu su Srbi sakupili preostale iz sela. Podelili su žene, decu i muškarce u dve razdvojene grupe. Žene i deca su utovareni u kamione. Jedan petnaestogodišnji dečak beži na vrh džamije i posmatra zlostavljanje odatle. Dole u selu su ubijena tri muškarca, a ono malo zgrada koje nisu bile uništene ranije, sada su u plamenu. Sve zajedno ovoga dana je ubijeno 25 osoba, njih 22 je nestalo “bez traga”. Bez traga? Ostaci odeće i sitnice su ležale na zemlji oko bunara i visile su sa grana drveća. Preživele su odvezli do varoši Kačanik. Muškarce su послали za Ferizaj gde su bili zatvoreni dva dana i prošli su oštra saslušanja. Potom su ih pustili sa porukom da idu za Makedoniju.

U ovo vreme u Briselu, otprilike oko 20.00 sati, generalni sekretar NATO-a, Havijer Solana, drži konferenciju za štampu. On izjavljuje da ga je general Klark obavestio da su NATO-ve vazdušne operacije prema ciljevima u Federalnoj Republici Jugoslaviji sada započele. Solana dalje kaže da je međunarodna zajednica u toku poslednjeg meseca učinila krajnje napore u pregovorima da bi postigla rešenje za Kosovo, ali bez rezultata. U vrhovnom štabu SHAPE u Monsu, kod glavnokomandujućeg generala Veslija K. Klarka i njegovog osoblja, aktivnost je užurbana ove srede uveče. Pokreću se prvi napadi bombardera na Kosovo i Srbiju. Nivo stresa je očigledno znatno iznad normale, ovo je jedan veoma važan dan za NATO. Po prvi put u istoriji organizacije, NATO ide u napad na neku drugu državu u Evropi u takvom obimu, i šta više jednu bivšu komunističku državu. Jedan od ciljeva je da se udari na srpske kopnene snage koje sprovode teror nad civilnim stanovništvom na Kosovu. Prema NATO-u je napad u skladu sa rezolucijom 1199 Ujedinjenih nacija, prihvaćenom 23. septembra 1998.

Ali neće biti lova na srpske snage koje haraju nad civilnim stanovništvom, u tome su im vremenske prilike efikasna prepreka. Niski oblaci i kiša ne daju NATO-avionima mogućnost da prate kopnene Miloševićeve snage, a NATO nema plan B. Prema svemu sudeći ovo zna i srpska obaveštajna služba. Vojni i paravojni odredi mogu bezbedno da nastave svoju terorističku delatnost nad kosovskim albanskim stanovništvom bez straha od upada sa kopna. Srpska obaveštajna služba je pokazala izuzetnu sposobnost u pribavljanju planova o NATO-vim operacijama, što se jasno vidi iz načina njihovog delanja.

Na proleće i u jesen 2001. vratio sam se na Kosovo da bih uradio pripremna ispitivanja kao osnovu za ovu dokumentarnu knjigu, kao i jedan film. U novembru sam opet posetio Kotline sa svojim prevodiocem Benon Morinom. Benon je stariji brat Alberta Morine, koji je kao ronilac pomogao projektu na bunarima. Uspeo sam da okupim pet osoba koje su lično doživele noćnu moru u jutro 24. marta 1999. Evo njihovog izveštaja onoliko koliko su uspeli da prenesu šta se dogodilo:

“Zovem se Hava Kućić (84 godine) i živim u Kotlinama. 24. marta 1999. su ovamo došle vojne snage i opkolile selo. Ženama i deci su naredili da idu u centar, i tamo su nas držali. Kasnije su vojnici sakupili neke od naših muškaraca i poterali ih uz planinu. Mnoštvo vojnika je okruživalo selo. Rekla sam drugim ženama da je sada svršeno sa nama. Jedan od 22 ubijenih koji su bačeni u dva bunara na brdu, je bio moj sin. Trojica su moji nećaci. U napadu su učestvovali i vojnici, i paravojne snage i milicija. Najmlađa žrtva je bio dečak koji je imao samo 16 godina.”

“Zovem se Ćelik Ljoku (15 godina) i živim u Kotlinama. 24 marta 1999. selo su opkolili srpski vojnici. Video sam kako mnogi vojnici dolaze iz starog dela sela. Bio sam kod kuće sa porodicom kada su vojnici došli u našu kuću. Sakrio sam se u podrumu. Vojnici su sve ostale iz moje porodice oterali u centar sela. Ostao sam sakriven u podrumu do tri sata posle podne, tada sam izašao i video neke moje prijatelje nešto dalje od atle. Producio sam ka ruševinama džamije. Ušao sam i popeo se u minaret, u njemu postoji unutrašnje stepenice. Sa vrha minareta sam video da su Srbi pretresali sve kuće. Video sam da su neke ljude udarali i da su ih Srbi potom poveli na padinu u blizini sela. Skrivaо sam se u ruševinama džamije do sledećeg jutra. U šest sati sam izašao i sreo druge meštane koji su ostali u selu.”

“Zovem se Jeton Kućić (24 godine) i živim u Kotlinama. 24 marta 1999, pre nego što je NATO započeo svoje bombardovanje, došla je srpska vojska. Kada su Srbi stigli u selo, bio sam u brdu, ne tako daleko od dva bunara. Srbi su počeli da pucaju prema meni, pa sam bio primoran da se penjem dalje prema vrhu brda da bih došao u zaklon. Sa ove pozicije sam video dva oklopna vozila i jedan tenk. Pucali su u pravcu dve žene i jednog čoveka. Iz skloništa sam

video i mnoštvo vojnika, među njima 11 muškaraca sa kapuljačama koje su prekrivale glavu. Ostao sam u skloništu do četiri sata posle podne, onda sam pokušao da se spustim u pravcu dva bunara, ali su Srbi odmah počeli da pucaju ka meni. Skrivaо sam se sve do 10 sati ujutru sledećeg dana. Dok sam ležao sakriven, čuo sam jednu snažnu detonaciju. Kada sam se sledećeg dana spustio u selo, sreо sam Hasisa i Nebiba. Tada smo videli veliku grupu meštana koja je isla u prvacu dva bunara. Kada smo se približili bunarima, videli smo mnogo tragova koji su ostali posle njihove operacije, motke umrljane krvlju, a bilo je i delova odeće. Našao sam sat svoga brata.

Ubili su 27 meštana, 22-je je bačeno u dva bunara na brdu u blizini sela.“

“Zovem se Hasibe Kući (50 godina) i živim u Kotlinama. Srbi su došli i odveli mog muža. Mnogo su ga tukli, naša sedmogodišnja čerka je gledala i vrištala, i strašno se uplašila. Pokušala sam da urazumim vojnike, ali onda su tukli i mene.”

“Zovem se Ismet Ljoku (53 godine) i živim u Kotlinama. Srbi su opkolili selo, zarobili nas i tukli. Oterali su nas u pravcu Uroševca, odmah izvan sela razdvojili su nas od žena i dece i strpali nas u zatvor u Uroševcu, gde su nas zadržali 48 sati. Neki muškarci su nosili kapuljače koje su skrivale lica i pričali su albanski. U zatvoru su nas stalno tukli. Pošto su nas pustili, pešačili smo do Makedonije. Jedan od mojih sinova je ubijen gore u selu i bačen u jedan od bunara. Imao je samo 23 godine.“

Polako smo se spuštali ka centru sela. Tamo se sjatila gomila ljudi. Mnogi radoznali odrasli – i sumnjičavi mladi. Neki su se malo osmehivali. Pošto su mladi sa prevodiocem razmenili par pitanja, otpratili su nas do neke kuće. To je bila kuća jednog od seoskih učitelja. Atmosfera je bila nelagodna i registrovali smo da ljudi deluju napeto. Zapravo ne tako čudno? Pre pet meseci je otprilike 5% meštana masakrirano u toku jednog popodneva.

Neki meštani su se okupili malo podalje od kuće na koju su nas uputili. Dočekali su nas sa rezervama. Ali onda smo ispričali da smo došli da vidimo dva bunara. Nedžat Ljoku, učitelj, se obradovao i dao nam kratak izveštaj o dešavanjima. Onda nam je rekao gde se nalaze bunari. Još je rekao da smo bili četvrta grupa koja je došla u selo da bi im pomogla u vezi sa dva bunara na brdu, ali se do tada ništa nije desilo. Izgledalo je kao da se Ljoku i ljudi oko njega plaše da će i ovaj put sve ostati samo na priči, a da se neće i raditi. Malo sam prodiskutovao o tome sa Margitom, veoma brzo smo se složili da nemamo razloga da sumnjamo u ono što su nam rekli. Prevodilac im je preneo da selo treba da dobije svu potrebnu pomoć za iskopavanje mrtvih.

Zajedno sa privremenim odgovornim licima u selu, otišli smo do mesta gde su bili bunari. Za put do tog mesta nam je trebalo otprilike 15 minuta pešačenja, delimično penjanja. Posle su mi meštani ispričali da su bunari bili deo ranije neuspelog projekta vodosnabdevanja. Nešto više u brdu zašli smo u predeo gde smo gotovo sami mogli da osetimo da se nešto desilo. Nečega je prosto bilo u vazduhu. Verovatno je pomisao na 22 mrtva i zlostavljava čoveka, negde ispod nas, ostavljala ovaj neprijatni osećaj. Brdo je bilo dosta strmo. Posmatrali smo dva udubljenja gde su uništeni bunari bili lokalizovani. Poderana odeća i delovi obuće ležali su razbacani naokolo, na zemlji je bilo tragova stopala i pocepane odeće na drveću i žbunju. Sasvim sigurno se ovde nešto odigralo čemu nismo mogli da nađemo premca na drugim mestima na padini. Sve zajedno je delovalo neprijatno.

Vodili su nas pola sata da bismo stekli pregled nad mestom gde su bili bunari. Potom smo se opet spuštali ka selu.

Pozvani smo kod Nedžata Lokua. Servira se tradicionalno jaka kafa, a onda je počela diskusija kako da na najlakši mogući način iskopamo leševe iz bunara. Ova diskusija o

praktičnim strana zadatka započela je već na brdu. Raspoloženje ljudi sa kojima smo razgovarali, sada je delovalo mnogo bolje. Zajedno sa Nedžatom Lokuom i Vehbijem Kukijem, koji su predstavljali meštane, sastavili smo plan da kopamo horizontalno u padinu, otprilike 12 metara ispod vrha bunara. Tako bismo otprilike stigli do dna bunara i jednostavno mogli da izvadimo mrtve. Po prvi put otkad smo stigli u Kotline, videli smo nagoveštaj optimizma kod Nedžata i Vehbija. Moj problem je bilo to što je naša redovna grupa koja je radila na rasčišćavanju bunara, bila zauzeta sa desetinom bunara u oblasti Dečana, kao i da ova vrsta iskopavanja, zapravo nije zadatak za njih. Raspravljeni smo o mogućnostima sastavljanja grupe radnika od seoskih meštana. Nedžat i Vehbi su rekli da su više nego voljni da iskopaju svoje vlastite mrtve, zapravo su na tu mogućnost čekali još otkad je UN preuzeo Kosovo. Međutim, UNMIK i ICTY su izdali neopozivu naredbu da niko od lokalnog stanovništva nema ovlašćenje da otvara potencijalne masovne grobnice bez UNMIK-ove ili ICTY-ijeve dozvole. Razlog za ovu neopozivu naredbu bio je da se zaštite tragovi nakon eventualnih zločinačkih radnji. A hteli smo i da budemo sigurni da kosovski Albanci nisu izmišljali dokaze protiv Srba. Iskopavanju masovnih grobnica bi trebalo da se pristupi na objektivan i pravno gledano legitiman način, kako bi se kasnije izbeglo stvaranje mitova ili tvrdnji.

Druga otežavajuća okolnost bila je to što je u toku srpskih akcija u selu uništeno svo oruđe, alat za iskopavanje isl. Sastavili smo listu ručnih alatki koje su bile potrebne. Motike, lopate, pijuke, građevinska kolica, materijale za zaštitu od odrona zemlje i radničku obuću, rukavice itd. Još sam ponudio da platim grupu radnika 50 maraka dnevno, kao i piće i nešto hrane. Za naš rad na Kosovu je UNHCR odobrio novac, i bilo je više nego pravedno da i oni koji su radili na ovom slučaju, takođe dobiju honorar od 50 maraka na dan. Izgleda kao da je malo, ali kada se uporedi sa normalnom mesečnom platom od 250 maraka u to vreme, dobro se plaćalo. Istovremeno sam morao da se trudim da naš rad ne doprinese skakanju cena.

Iskopavanje
bunara u
Kotlinama
(Foto: Josef
Martinsen)

Iskopavanje bunara u
Kotlinama2
(Foto: Josef Martinsen)

Nakon četiri sata smo u Kotlinama napravili plan iskopavanja. Moje iskustvo kao bivšeg komandanta pionirskih trupa u vojsci od pre tridesetipet godina, bilo je od velike pomoći za ovu vrstu posla. Preostalo je da se dobije ICTY-jevo odobrenje za sprovođenje plana. Isto veče, u utorak 31. avgusta u 21.00, imao sam sastanak u Prištini sa istražiteljem pri ICTY-ju, Tomom Parkerom, i diskutovao o našem planu za Kotline. Složili smo se da iskopavanje mogu da izvedu meštani pod našim nadzorom. Kada dođu do mesta gde su bili leševi, iskopavanje bi trebalo da se zaustavi. Jedan austrijski istražni tim (forenzički tim) zajedno sa norveškim policijskim inspektorom, Malvinom Dagslanom, izabran je da sproveđe pravna ispitivanja i zadužen za dokumentaciju na mestu. Sledeća dva dana je obavljena kupovina i organizovan je transport za Kotline. Naši stvarni troškovi za izvođenje posla sa lokalnim stanovništvom, bili su otprilike 60.000 norveških kruna.

Nacrt je ranije uradila jedna američka vojna jedinica, koja je pre nego što smo se mi pojavili, razmatrala da pomogne meštanma na iskopavanju bunara u Kotlinama. Pošto je nacrt i proračun troškova za zadatak predstavljen upravi američkih vojnih snaga na Kosovu, projekat je zaustavljen, navodno jer je zahtevaо velike izdatke. Rečeno je da je problem u tome što se radi

jako nepristupačnom području. Proračun troškova američke jedinice bio je oko 200.000 američkih dolara (otprilike 1,6 miliona norveških kruna).

Meštani su morali da koriste traktore i donose opremu pored glavnog puta. Most prema Kotlinama je raznesen, a traktori su morali da prelaze reku na mestu pogodnom za to. U petak 3. septembra je počelo kopanje. U toku sledeće nedelje intenzivno se kopalo. Posle svakog metra koji su radnici iskopali u brdu, uzbudjenje u selu je raslo. Leto 1999. je bilo veoma toplo, i toplo vreme se nastavilo još dugo u septembru, tako da je svo piće koje smo doneli iz Kačanika, dobro došlo. U petak 10. septembra videli su se prvi znakovi da je bilo nekih leševa u bunaru. Posao je odmah zaustavljen, a oblast zatvorena. Poruka je poslata ICTY-ju koji je preuzeo nadzor nad daljim iskopavanjem. Austrijski istražni tim i norveški inspektor, Malvin Dagslan, poslati su u Kotline.

Austrijski tim za sudsku medicinu na radu u Kotlinama
(Foto: Josef Martinsen)

Onda je započeo težak posao oko priprema za identifikaciju mrtvih tela. Spremljena je potrebna oprema za dokumentaciju i registrovanje. Bliža rodbina je bila u blizini, tako da je identifikacija mogla odmah da bude sprovedena, pošto je izvedena uvodna dokumentacija i registracija. Tela su iznošena, jedno po jedno. Svi leševi su bili u primetno dobrom stanju kada se uzme u obzir to da su bili zakopani $5 \frac{1}{2}$ meseci. Očigledno je sav vazduh bio istisnut iz bunara kada su ih vojnici razneli, i normalan proces truljenja je bio usporen zbog nedostatka kiseonika. Zbog toga su rođaci relativno lako identifikovali mrtve, iako su pojedina tela bila bez glava, i tela su bila jako unakažena.

Jedan od 22-je mrtvih koje smo pronašli u dva bunara, leš je ležao 5 ½ meseci u bunaru
(Foto: Josef Martinsen)

Posebno se sećam oca koji je pronašao svoja dva sina. Gotovo da je tužan osmeh prešao preko njegovog lica – ma koliko god to čudno zvučalo. On je "povratio" svoje sinove. Bio je to kraj neizvesnosti. Sada je mogao da shrani sinove u rodnom mestu. Mogao je konačno da se prepusti svojoj tugi..

Ovo je potpuno jasno bio najgrublji i najsveobuhvatniji slučaj ove vrste ubistava na koji smo našli sve do tada u našem radu na Kosovu.

U toku ovog procesa iskopavanja leševa, pojavile su se druge stvari na koje sam morao da obratim pažnju. Predstavnik bivše lokalne OVK-grupe u Kačaniku, koji je došao do Kotline, tvrdio je da ne možemo da vadimo leševe, pre nego što bude prisutan jedan patolog, tako da bude sačuvan dokaz da se desio neki zločin. Bilo je potrebno malo vremena da se on ubedi da je ICTY angažovao austrijski istražni tim i istražitelja iz Norveške za ovaj posao, i da će istražiteljska grupa obezbediti potrebnii dokazni materijal. Ubistvo ove 22 osobe je dodato optužnicima protiv bivšeg predsednika Miloševića i četiri druga visoka funkcionera iz Srbije. (Jedan od četvorice, Vlajko Sojiljković, podlegao je bolesti u Srbiji, nešto kasnije.)

Dan posle, u subotu 11. septembra, pozvali su me iz UNHCR-a da pomognem grupi koju su nazvali "United States Presidential Committee/Mental Health". Želeli su da posete Kotline u vezi sa ovim ubistvima i ostalim napadima koji su se tamo odigrali.

U nedelju, u devet ujutru, oputovao sam iz Prištine za Kotline kao domaćin United States Presidential Committee/Mental Health-u. Komitet je video dva bunara na brdu. Potom su članovi komiteta razgovarali sa nekim meštanima. Kasno popodne smo se vratili u Prištine, i Margita i ja smo mogli da odmaramo ostatak dana. U ponedeljak u osam za nas je počeo novi dan potrage za drugim žrtvama nadjenim u bunarima.

Psiholog Anica Mikuškos iz Bosne kasnije se vratila na Kosovo i organizovala seminar o post-traumatskom sktresnom poremećaju za sve učitelje iz Kotline.

The US Presidential Committee/Mental Health sa mladim i starima u Kotlinama.
(Foto: Sadri Hadergjonaj)

Šef grupe je bio direktor Nacionalnog centra za post traumatski stresni poremećaj/Metju J Fridman

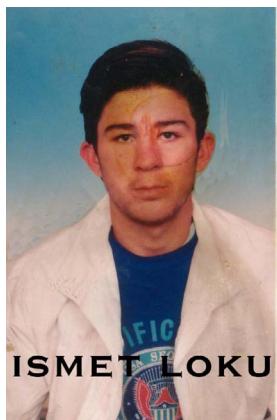
U prvom redu s leva: Zenel Ljoku, Fatmire Ljoku, Nadire Ljoku, Medžit Kučić, Semie Kučić, habilj Kučić

Zadnji red s leva: nuhi Ljoku, prevodilac koji je radio za komitet (nepoznato ime), učesnik komiteta (nepoznato ime), Vebi Kučić, Margita Kukalaj (piščev zamenik i prevodilac), Nedžat Ljoku, Rambiz Kučić, Besar Kučić

Sledeće osobe su iskopane iz dva bunara:

Džemal Nuredin Kučić, rođen 3. novembra 1977. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama sa vrlo dobrim uspehom. Loša ekonomska situacija je sprečila Džemalovo dalje obrazovanje. Na jesen 1998 se oženio, samo šest meseci pre nego što je ubijen. Njegova supruga je bila Ajete Kučić.

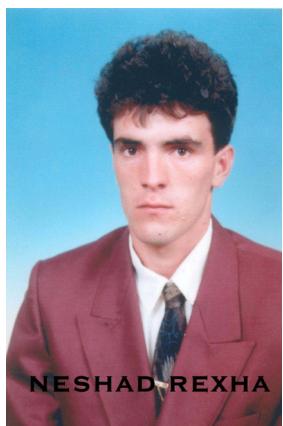
Ismet Zebnelj Ljoku, rođen 28. januara 1978. u Kotlinama. Već kao sedmogodišnjak je ostao bez roditelja. Završio je osnovnu školu sa odličnim uspehom, ali zbog loših ekonomskih uslova nije nastavio dalje sa školovanjem. Ismet je radio razne poslove u selu i okolini. U toku srpskih napada na civilno stanovništvo na jesen 1998. i proleće 1999. često je preuzimao na sebe dostavljanje namirnica do sela kada je bilo izolovano od srpskih odreda.

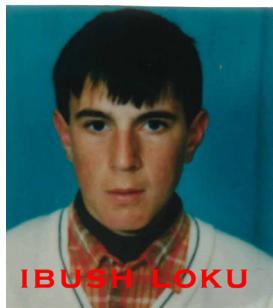
Ismail N. Ljoku, rođen 1971. u Kotlinama, od roditelja Nazmija i Čamilje. Završio osnovnu školu u Kotlinama i srednju školu u Kačaniku. Ismail je ubijen u Kotlinama zajedno sa svojim bratom Agimom.

Vesel R. Vlaši, rođen 14. januara 1944. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama. Vesel je bio prinđen da zbog teških životnih uslova počne rano da radi, neko veme je radio u Nemačkoj. Kada se vratio u Kotline, oženio se i i dobio posao u osnovnoj školi u selu.

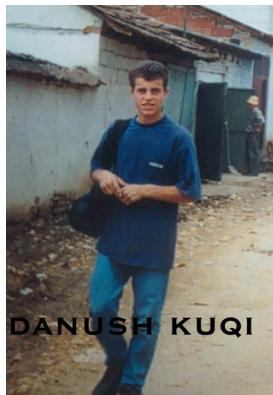
Nešat F. Redža, rođen 19. januara 1976. u Ivaju, završio osnovnu školu u Ivaju i i srednju u Kačaniku. Bio je student na pravnom fakultetu. Bio je u poseti kod svog ujaka u Kotlinama kada je ubijen.

Ibuš R. Ljoku, rođen 19. novembra 1979. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama. Nije nastavio školovanje zbog loših ekonomskih uslova u porodici, prihvatao je razne poslove. Ibuš i njegov tri godine mlađi brat Naser su ubijeni i bačeni u bunare.

Naser F. Ljoku, rođen 15. decembra 1975. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama. Od daljeg obrazovanja je morao da odustane zbog loše ekonomске situacije u porodici.

Danuš Idriz Kući , rođen 11. oktobra 1982. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Danuš je bio dobar učenik, ali okolnosti nisu dopustile da dovrši svoje obrazovanje. Ubijen je zajedno sa ocem Idrizom u Kotlinama.

Sabri Ljoku je bio rođen 20. maja 1971. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama. Posle osnovne škole je radio kao zemljoradnik u selu.

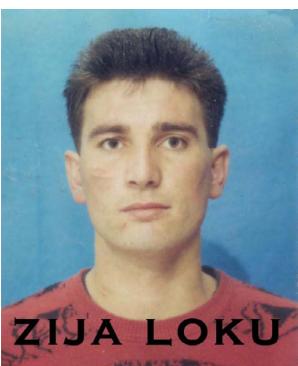
Mahi Š. Ljoku, rođen 15. aprila 1971. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama. Nikakvo dalje obrazovanje zbog loše ekonomске situacije u porodici. Oženio se i dobio dete samo 14 dana pre nego što je ubijen.

Šerif Sulejman Kući, rođen 1971. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama. Nikakvo dalje obrazovanje zbog loše ekonomске situacije u porodici. Oženio se i dobio dete samo 14 dana pre nego što je ubijen.

Nedžadi Ferid Kući , rođen 1968. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama, ali nije nastavio obrazovanje zbog loših ekonomskih uslova u porodici. Bio je oženjen i imao dva sina, Nesima (4) i Zelćifija(2). Njegova supruga je bila trudna kada je Nedžadi ubijen, kasnije je rodila sina i dala mu ime Nedžadi prema svom suprugu.

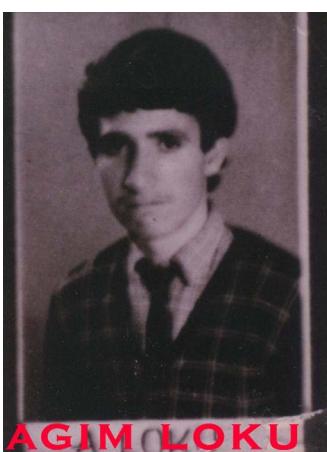
Izija Ismet Ljoku, rođen 22. februara 1976. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama. Morao je da odustane od daljeg školovanje zbog loših ekonomskih uslova u porodici.

Naser R. Ljoku, rođen 3. marta 1982. u Kotlinama, završio osnovnu školu u Kotlinama i srednju školu u Kačaniku. Naser je ubijen zajedno sa svojim bratom Ibušom.

Bajram Ljoku, rođen 5. marta 1971. u Kotlinama od roditelja Ćanije(otac) i Hakije (majka). Završio je osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Posle srednje škole počeo je da radi kao zemljoradnik u Kotlinama, ali su loši ekonomski uslovi sprecili dalje školovanje. Bajram je za sobom ostavio ženu.

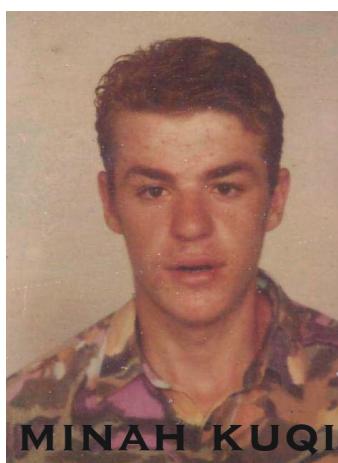
Agim N. Ljoku, rođen 1968. u Kotlinama od roditelja Nazmija i Ćamilje. Završio je osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Agim je bio bez posla zbog tadašnje srpske uprave na Kosovu. Agim je ubijen zajedno sa svojim bratom Ismailom, 24. marta 1999. u Kotlinama.

Cen Ljoku, rođen 15. oktobra 1964. od roditelja Ekrema i Sadije. Završio je osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Na univerzitetu u Prištini je godinu dana bio student biologije, a onda se bavio poljoprivredom godinu dana. Potom je bio sudent na višoj pedagoškoj školi u Đakovici. Od 1990-1999. Cen je radio kao nastanik u osnovnoj školi u Kotlinama. Za sobom je ostavio ženu i troje dece.

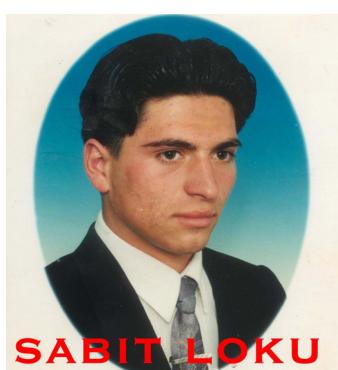
Salji Bajram Vlaši, rođen 30. marta 1957. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Za sobom je ostavio ženu i dvoje dece.

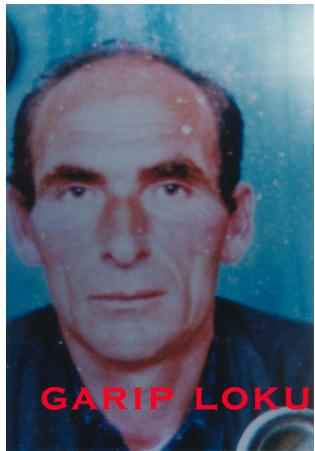
Minah Baki Kući , rođen 14. maja 1982. u Kotlinama. Završio je osnovnu školu u Kotlinama i išao je u srednju kada je ubijen. Imao je tri brata i tri sestre. Smatarali su ga veoma dobrom učenikom.

Adnan Refik Ljoku, rođen 1. juna 1978, završio osnovnu školu u Kotlinama i srednju u Kačaniku. Kao devetogodišnjak je izgubio oca. Dalje školovanje je moralo da se prekine zbog teške ekonomске situacije u kojoj se našla majka.

Sabit Garip Ljoku, rođen 1. oktobra 1979. Njegovi roditelji su bili Hanifja i Garip. Osnovnu školu je završio u Kotlinama, a srednju u Kačaniku. Sabit je bio dobro intelektualno potkovan, posle srednje škole je započeo studije na Pravnom fakultetu u Prištini gde se istakao. U toku čitave svoje mladosti, Sabit je pisao pesme, najveći deo njegovih književnih radova je uništen u toku srpskog napada na Kotline. Jedan mali deo njegovih pesama je spašen, ali nije izdat. I Sabit, i njegov otac Garip i dva nećaka, Adnan i Nedžat, ubijeni su 24. marta 1999. u Kotlinama.

Garip Ilaz Ljoku, rođen 20. aprila 1952. u Kotlinama. Radio je kao stolar i dobio je sedmoro dece. Ubijen je zajedno sa svojim sinom i dva nećaka. Porodica je u toku srpske akcije u Kotlinama, izgubila i ono malo što je imala.

U toku srpske akcije u Kotlinama 24. marta 1999. još tri muškarca su zlostavljana i ubijena u samom selu. To su bili:

Zimer Dž. Ljoku, rođen 1932.

Idriz Dž. Kući , rođen 1944.

Šerif S. Ljoku, rođen 1957.

Ismail I. Kući, rođen 1978.

U toku prve srpske akcije 9. marta 1999. još dva muškarca su zlostavljana u ubijena u samom selu, a treći je ubijen 9. aprila u Košarama. To su bili:

Miljaim (Gani) Ljoku, rođen 1965. u Kotlinama

Emerlah (Medžit) Kući , rođen 1976. u Kotlinama

Abuš (Ljiman) Ljoku, rođen 1978 u Kotlinama

Sa sahrane
u Kotlinama.
(Foto: Josef Martinsen)

Sahrana Kotline

KOSOVO - POZADINA KONFLIKTA

ZEMLJA

Važno je da se razjasni geografski položaj Kosova u Jugoslaviji koja je postojala pre ratova devedestih. Kosovo, sa većinskim albanskim stanovništvom, i Vojvodina, sa jakom mađarskom grupom, bile su autonomne pokrajine u okviru Srbije, sa visokim stepenom samouprave.

Nazivi mesta su izvor zabune. Na većini karata pokrajine Kosovo bila su srpska imena, pošto je srpskohrvatski u toku poslednjeg veka bio administrativni jezik, dok je većinski deo stanovništva govorio albanski kao maternji jezik, i najčešće koristio svoje albanske geografske nazine. U toku dva veka je stanovništvo istovremeno moralo da uči najmanje dva jezika i dva pisma, cirilično i latinično. U periodu od oko 1500. do 1912, turski je bio administrativni jezik. Od 1912. do 1941, zvanični jezik je bio srpskohrvatski. Nastava se odvijala na ovim jezicima, nešto malo, ili nimalo nastave na albanskom. 1946. je izdat prvi udžbenik za odrasle na albanskom, a godinu dana zatim i prvi za decu. Nepismenost je i posle drugog svetskog rata dugo bila rasprostranjena kod kosovskih Albanaca.

Zapadni deo Kosova ima veoma šarolik pejsaž sa mnogo plodne zemlje. Zapadno u orahovačkoj opštini, velike oblasti prema Prizrenu su prekrivene vinovom lozom. Još od pamтивекa se na Kosovu proizvodilo dobro vino, kažu još od vremena Rimljana. U severnom i istočnom delu Kosova, oko mitrovičke oblasti, ljudi su se vekovima bavili rudarstvom, posebno su rudnici srebra bili veoma unosni. Poljoprivreda na Kosovu je loše organizovana i slabo se razvijala. Od obradivog zemljišta, 12% je državno, a 88% privatno vlasništvo, delatnost je slabo racionalizovana i nije konkurentna poljoprivrednim proizvodima iz Makedonije i Srbije. Imanja su mala, od oko 1-2 ha (100-200 ari), a najveća su oko 15-17 ha, ali njih je malo. Od šumskog područja je 60% državno, 40% privatno vlasništvo. Državna ulaganja su se koncentrisala na tešku industriju kao što je rudarstvo, hemijska industrija i energetika.

Najvažniji gradovi su (1991, proračun Centralnog statističkog biroa iz Beograda, s obzirom da su Albanci bojkotovali popis stanovništva):

Albansko ime	Srpsko ime	
Prishtina	Priština	oko 108.000 stanovnika
Prizren	Prizren	oko 62.000
Peja	Peć	oko 55.000
Mitrovica	Mitrovica	oko 53.000
Gjakova	Đakovica	oko 42.000
Ferizaj	Uroševac	
Fushë Kosovë	Kosovo Polje	
Skenderaj	Srbica	
Rahovec	Orahovac	
Vushtrri	Vučitrn	

Današnje kosovske granice su utvrđene kada je Autonomna Pokrajina Kosovo osnovana posle drugog svetskog rata. Granice na karti na mnogo načina odgovaraju fizičkim i prirodnim granicama. Sa juga i zapada je Kosovo okruženo visoravnima i planinskim masivima, koji na pojedinim mestima dostižu 2500 m i podsećaju na planine u Severnoj Norveškoj. Istočno i severno od ovih planina nalazi se visoravan.

Sa aerodroma u Skoplju smo išli kopnenim putem prema pograničnoj stanici u Blacu. (Par puta je putovanje moralo da se odvija preko aerodroma u Solunu u Severnoj Grčkoj, jer je saobraćaj preko skopskog aerodroma bio zagušen zbog hitne pomoći u katastrofi i snabdevanja vojske.) Na ime Makedonija polažu pravo i Makedonija i Grčka, najseverniji deo Grčke zove se Makedonija. U Grčkoj se na saobraćajnim znakovima konsekventno koristi ime glavnog grada, Skoplja, za Republiku Makedoniju. Grci izgleda da nisu shvatili, ili su bili prosto ljuti, kada bi neko spomenuo Makedoniju u bilo kom drugom kontekstu osim kao severni deo Grčke – ovo je opomena za neupućene da prag za stvaranje konfliktta ovde u južnom delu Evrope može da bude veoma nizak.

Jula 1999. pored pogranične stanice u Blacu je u oba pravca bilo beskrajnih kolona konvoja sa materijalom, vojnih civila (KFOR), humanitarnih organizacija i običnih civila. Iz Blaca se ide prema severu u jedan veliki klanac prema varoši Kačanik. Paralelno uz put, a nešto niže u klancu, železničke šine vode prema Kačaniku i dalje u unutrašnjost Kosova. Kačanik je opština na jugoistoku Kosova (od ukupno 30 opština, sa 1409 sela) i sastoji se od 44 sela. Jedno od sela je Kotline, gde su otkrivena ona strašna ubistva. Za putovanje sa granice prema Prištini, na nadmorskoj visini od 450 metara, normalno – bez kolona – potrebno je oko 2 sata. Iz Prištine treba oko $1 \frac{1}{2}$ sat vožnje do najsevernijeg graničnog prelaza prema Srbiji. Sa najistočnijeg graničnog prelaza, prema Srbiji, u opštini Gnjilane, do zapadnog graničnog prelaza prema Crnoj Gori u Pećkoj opštini, treba otprilike isto vreme za vožnju kao u pravcu jug-sever: na karti Kosovo ima oblik nalik božićnoj zvezdi sa četiri kraka.

Karta
Kosova

Činjenica je da se prostrani delovi Kosova nalaze na velikoj nadmorskoj visini, i da se voda iz reka na Kosovu izliva u tri mora: Egejsko, Jadransko i Crno more. Od severa ka jugu Kosovo deli jedna visoravan. Istočni deo se zove Kosovo (srpska varijanta), a zapadni Metohija (srpsko ime), a zvanični naziv je dugo bio Kosovo i Metohija. Kasnije je ime Metohija uklonjeno na zahtev kosovskih Albanaca. Sami kosovski Albanci koriste ime Dukađin za zapadni deo Kosova, i Kosóvoa, sa a, za celu pokrajinu.

A U POZADINI PEVA ISTORIJA

Ime Dukađini je i ime jedne poznate porodice sa korenima u dalekoj prošlosti. Lek Dukađin, koji je jako povezan sa zakonom *Kanunom* koji dugo nije bio zapisan, potiče iz ove porodice. Kanun je vekovima usmeno prenošen, tek ga je u devetnaestom veku zapisao albanski

katolički sveštenik Štjefan Đecov. Lek Dukađini je živeo oko 15. veka, i, osim Skenderbega, bio je možda najveći junak kosovskih Albanaca. Skenderbeg (albanski Skënderbeu) bilo je ime koje su Turci dali jednom istaknutom Albancu, Đerđu Kastriotu. Porodica potiče sa Zapadnog Kosova i kontrolisala je velike oblasti u Severnoj i Centralnoj Albaniji. Njegov otac je bio prinuđen da pomaže Turke (Otomansko carstvo), i morao je da pošalje sina kao taoca otomanskom sultanu, gde su ga obučili. Kasnije se izjasnio kao hrišćanin (katolik) i borio se četvrt veka sa albanskim snagama protiv Turaka. Umro je 1468. (Malcolm 1998:88).

Zakonik Kanun je tokom vremena imao veliki značaj za Albance, i objašnjava stari albanski način života i shvatanje pravde. Osnovna pravila bi se grubo mogla sažeti u sledeće: lična čast, jednakost za sve ljude i sloboda delanja u okviru zakona bez mešanja drugih, i na kraju časna reč ili "besë", koju su doživljavali kao neprikosnovenu. Kršenje "besë", ili druga uvreda časti nekog muškarca, mogla bi se nadoknaditi samo prolijanjem krvi – ili velikodušnim oproštajem muškarca kome je naneta uvreda. Nazivanje jednog muškarca lažovom pred drugima, ili vređanje žene nekog čoveka, shvatalo se kao jasna povreda lične časti. Posebno se u zapadnom delu sadašnjeg Kosova, u visijama i u planinskoj oblasti, Kanun održao sve do modernog doba, sa krvnom osvetom kao živom tradicijom.

200 godina, od oko 1185. do 1389, postojalo je srpsko srednjevekovno carstvo na Balkanu, čije je težište biloistočnije od današnje Srbije. Ovo carstvo je osnovao i ojačao Stefan Nemanja. 1197. predao je tron svome sinu da bi se zamonašio, od tada su ga sinovi proglašili svećem. Njegov sin Sava je od arhiepiskopa u Konstantinopolju dobio specijalnu dozvolu za osnivanje vlastite pravoslavne crkve, Srpske pravoslavne, i od tada je za dinastiju Nemanjića bila karakteristična mešavina svetovne i sakralne moći. Tri velike crkve okružene manastirima, Gračanica, Peć i Dečani, podignute su u ovom periodu, a Srbi su bili većina na Kosovu. Ovi dani uspona su od tada dobili skoro mističan status u srpskoj istoriografiji, i dobro je iskorišćeno u srpskoj političkoj propagandi. Doba uspona se završilo poznatom bitkom na Kosovom Polju 1389. kada je knez Lazar sa svojom vojskom (u kojoj je zasigurno bio odred Albanaca) izgubio od Turaka. Ova bitka je bila tema mnogih priča, slika, tumačenja i legendi.

Od 1389. do 1804. Turci su vladali velikim delom prostora od koga je kasnije nastala Jugoslavija. Od 1815. postoji manja Srbija, koja je proširena, a 1878. međunarodno priznata, ali koja nije uključivala Kosovo. 1912. su Srbi i Crnogorci u toku prvog balkanskog rata preuzeli Kosovo od Turaka, a 1913. su Srbija i Crna Gora podelile Kosovo, kao deo dogovora velikih sila o osnivanju države Albanije. Na Kosovu je prema popisu stanovništva iz 1910. bilo 742.000 Albanaca. Oni su činili oko 60% stanovništva (Mønnesland 1999:149). 1918. je onosvana Kraljevina Jugoslavija, a deo nje bilo je i Kosovo, sa Srbima kao vodećim narodom.

1937. je poznati srpski akademik i političar Vasa Čubrilović izradio memorandum, za koji se ispostavilo da je detaljni plan za rešavanje takozvanog "albanskog pitanja". Plan se svodio na proterivanje kosovskih Albanaca sa Kosova deportovanjem i terorom (Mønnesland 1999:366).

1944. je plan izložen komunistima koji su smatrali da je veoma srpsko-nacionalistički, i nije se slagao sa komunističkim idejama o bratstvu i jedinstvu između svih etničkih grupa u Jugoslaviji. Uobičajeno je da se u Srbiji na albansko etničko stanovništvo gleda kao na problem, možda zbog toga što se kosovski Albanci nisu na jednako lak način prilagodili kao druge manjinske grupe pod srpskim uticajem.

Postoji više okolnosti koji mogu biti razlog zašto asimilacija na Kosovu nije uspela. Najpre to da albansko etničko stanovništvo čini većinu stanovništva u oblasti, a od 1945. veoma jasnu većinu. Srpski i albanski jezik pripadaju dvema različitim jezičkim grupama. Osim toga postojali su i relativno bliski društveni kontakti sa oblastima na zapadu, na teritoriji današnje Albanije: preko trgovine, sklapanja porodičnih veza isl. (iako je komunistička vladavina Envera

Hodže otežala veze). Društveni sistem podeljen na klanove sa vlastitim pravilima i kodeksom časti (Kanun) može biti treći faktor. Osećaj pripadnosti ostalom stanovništvu sa albanskog govornog područja bio je jak faktor pri stvaranju identiteta.

Nekolicina sa višim obrazovanjem je, međutim, učila i turski i srpski pod režimima koji su se smenjivali. Danas ljudi stariji od trideset godina uglavnom mogu da komuniciraju na srpskom, mnogi znaju i turski.

Prvi zakon koji je regulisao državljanstvo kosovskih Albanaca u novijoj istoriji, bio je jugoslovenski narodni zakon iz 1928, ipak kosovski Albanci neće dobiti puna prava u mnogim važnim oblastima kao jugoslovenski državlјani pre 1974. Najvažnije pravo koje im je uskraćeno, bilo je korišćenje albanskog jezika, iako je Jugoslavija 1919. potpisala međunarodni dogovor o pravima manjina. Prava su se, između ostalog, odnosila na pravo osnovne nastave na vlastitom jeziku u oblastima zemlje gde je dobar deo stanovništva nije govorio zvaničnim jezikom. Proći će mnogo vremena pre nego što će kosovski Albanci ostvariti pravo na slobodno korišćenje maternjeg jezika na Kosovu. Inače su u Jugoslaviji već 1930. Nemci, Mađari, Česi, Slovaci i Rusi mogli da izdaju novine na vlastitom jeziku.

KOSOVO ZA VREME TITA

Posle rata 1945, u Jugoslaviji su vlast preuzeli komunisti. U komunističkoj Jugoslaviji je Kosovo dobilo status autonomne pokrajine, a potom i široku samoupravu, posebno u periodu od 1974-89.

Pored partija i političkih organa, postojala je i treća "državna sila" koja je držala Jugoslaviju na okupu, "Jugoslovenska narodna armija" (JNA). U posleratnom periodu Jugoslavija je bila poznata po svom ulaganju u vojnu industriju i jaku vojsku. Ovo je bilo neizbežno posle raskola sa Staljinom 1948. Ali i vojska i vojna industrija veoma su zavisile o Sovjetsku Uniju. JNA je nastala od Titovih partizana. "Prva proleterska brigada", koja je bila obrazac za stvaranje jugoslovenske vojske, kao svoj uzor imala je crvenu armiju iz Sovjetskog Saveza. Prema ustavu oficirski korpus bi trebalo da je sastavljen prema nacionalnoj strukturi u državi, ali su 1970-tih i 1980-tih Srbi i Crnogorci činili 2/3 oficirskog korpusa. Njih su mnogo više od ljudi drugih profesija, indoktrinirali da su "Jugosloveni". Jezik za komande u celoj zemlji bio je srpski, oficiri su stalno dobijali prekomandu, njihova kultura je postala "jugoslovenska", i često su imali velike privilegije.

Veoma rano je Tito objasnio da pored odbrane državnih granica, zadatak vojske bio je da odbrani ideju revolucije od unutrašnjeg neprijatelja. Tito se više oslanjao na vojsku nego na Komunističku partiju, i koristio je da bi ugušio nacionalističke tendencije u partijskim organizacijama. Na partijskom kongresu 1974. po prvi put je niz visokih oficira stupio na vodeće političke položaje. Osim položaja ministra odbrane, sada su i položaje kao što je ministar unutrašnjih poslova i Savezni javni tužilac, preuzeли generali. Prema ustavu iz 1974. vojska je dobila neke predstavnike u vodećim političkim organima. Kada je Tito umro, armija je integrisana u politički sistem i imala je kontrolu: Pored JNA, postojala je i jedna druga vojna organizacija, Teritorijalna odbrana, TO, koju je Tito osnovao posle invazije zemalja potpisnica Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968. Za razliku od armije, ovu Teritorijalnu odbranu, lakše naoružanu i koja se zasnivala na lokalnom partizanskom načinu ratovanja, organizovale su i finasirale republike ponaosob, i koristili su se lokalni jezici. Iako su uglavnom armijski oficiri bili komandanti, postojale su napetosti između vojnog vrha i Teritorijalne odbrane. Posle Titove

smrti 1980. vojni vrh je uspeo da stavi Teritorijalnu odbranu pod svoju kontrolu. Postojala je bojazan da bi mogla biti iskorišćena protiv vojske u nekom unutrašnjem konfliktu, ispostavilo se da to nije bilo potpuno bez osnova. Glavnokomandujući za oružane snage, bilo je kolektivno državno predsedništvo, a odатle je komandna linija vodila direktno do ministra odbrane. 1981. vojska je iskorišćena za gušenje uličnih nemira na Kosovu, i time iskorišćena za "rešavanje" unutrašnjeg političkog konflikta. Sve više je vojska dobijala ulogu čuvara političkog sistema zemlje. 1983. ministar odbrane, general Mamula, izjavio je da je "vojska kičma političkog sistema".

Tokom 1998-99. stanovništvo će se na neprijatan način susresti sa ovom vojskom, kao i sa specijalnom milicijom i paravojnim odredima kao što su Arkanovi tigrovi i Crvene beretke Frenkija Simatovića.

KOSOVO ZA VREME MILOŠEVIĆA

1986. Slobodan Milošević je postao partijski lider u Srbiji, a 1987. Predsednik republike. Zahvaljujući nezadovoljstvu zbog nejasnog položaja Srbije u okviru federacije, počeo je da se oslanja na nacionalizam, posebno u odnosu prema kosovskim Albancima. 1989. Milošević je Kosovu i Vojvodini oduzeo status autonomnih pokrajina i pripojio ih Srbiji. Ispostavilo se da je podrška velikog dela intelektualaca nacionalističkim tendencijama u drugoj polovini osamdesetih godina, imala katastrofalne posledice. Rezultat pogrešno izabranih lidera u pogrešno vreme, podstakao je pripremanje tla za četiri rata, upropošćenu ekonomiju, upropošćenu infrastrukturu, kao i gubitak nenadoknadivih kulturnih bogatstava u mnogim delovima bivše Jugoslavije.

Trebalo je da prođe još osam godina rata i terora, sve ukupno tri rata u okviru bivše Jugoslavije, ekonomskih sankcija koje je pokrenuo UN, i na kraju bombardovanje, kojim je rukovodio NATO, protiv Srbije, Crne Gore i srpskih vojnih jedinica i infrastrukture na Kosovu, pre nego što je mahnita politika ugledala kraj, a druge političke snage preuzele liderstvo u Srbiji.

Pošto Miloševićevi planovi o vojnem osvajanju "srpskih" oblasti u Hrvatskoj, nisu uspeli, promenio je taktku i založio se za državu koja bi se sastojala od Srbije i Crne Gore. Ustav Savezne Republike Jugoslavije, "Treće Jugoslavije", usvojen je aprila 1992. Na Kosovu i u Vojvodini došlo je do protesta jer ih niko nije pitao da li bi želeli da se pridruže novoj državi. 1992. su na Kosovu među kosovskim Albancima sprovedeni parlamentarni i predsednički izbori, bez odobrenja srpskih vlasti. Ibrahim Rugova je bez protivkandidata izabran za predsednika. Osam godina se neustrašivo borio za pasivnu kampanju otpora – i ona je bez premca u modernoj evropskoj istoriji. Osnovan je alternativni društveni sistem, posebno u okviru sektora nastave i zdravstva.

28. jun 1989:
Predsednik Srbije,
Slobodan Milošević,
drži govor pred oko
milion Srba koji su se
okupili na Kosovom
Polju da bi obeležili 600
godina od Kosovskog
boja

Jedan drugi političar, Azem Vlasi, izjasnio se da su Albanci posle usvajanja novog ustava, mogli da biraju između okupacije i rata. Vlasi, koji je ranije bio deo vrha Komunističke partije, zatvoren je zbog otpora prema Miloševićevoj operaciji oduzimanja statusa autonomije koju je Kosovo imalo prema ustavu iz 1974. Nezadovoljstvo na Kosovu je raslo. Srbi su de fakto vodili politiku apartheid-a u pokrajini. Rugovina nenasilna politika i "paralelna društvena zajednica" imale su veliki odziv. Dok je svet van Jugoslavije bio zaokupljen ratom u Hrvatskoj i Bosni, posrbljanjanje Kosova je nastavljeno, a potiskivanje svega alabnskog postalo je još masivnije. Maja 1992. Milošević je sproveo veliku čistku u vojsci. Ministar odbrane i 38 generala iznenada su otpušteni, delimično da bi Milošević sa sebe mogao da skine odgovornost za moguća zlodela koja je vojska počinila u Sloveniji i Hrvatskoj. Ovo je bio poslednji pozdrav sa JNA i generalima koji su bili "Jugosloveni" u Titovom duhu. Sada na scenu stupa mlađa

generacija srpskih oficira koja je bila kritična prema “obazrivom” nastupu vojske u Sloveniji i Hrvatskoj, bili su lojani samo srpskim interesima. To je bilo sudbonosno za civilno stanovništvo kosovskih Albanaca.

Posrbljavanje Kosova je započelo masovnim otpuštanjem kosovskih Albanaca koji su se bavili javnim poslovima u okviru školstva, zdravstva, milicije i javne uprave, i zapošljavanjem Srba koji su došli sa severa. Srbi koji su preuzezeli nameštenja na Kosovu, dobili su ekonomske povlastice. Srpski je postao jedini dozvoljeni zvanični jezik. U srpskim planovima je, implicitno ili eksplisitno, sigurno postojala ideja da u budućnosti neće biti neke posebne potrebe za albanskim radnom snagom na Kosovu. Kosovski Albanci su odgovorili osnivanjem svog jedinstvenog paralelnog sistema društvene zajednice. Dosetljivost je pokazana posebno u okviru obrazovnog i zdravstvenog sektora. Nastava se odvijala u privatnim domovima i nudili su se svi nivoi do univerzitetetskog.

Jula 1991. uredniku izdavačke kuće “Enti e teksteve dhe mjeteve mësimore”, Sabitu Jakupiju, oduzeto je radno mesto posle odluke srpske vlade. Od ukupno 62-je zaposlenih u izdavačkoj kući, na kraju je 43-je naprsto dobilo otakz, svi Albanci. Štampanje knjiga na albanskom je prekinuto, a one do tad štampane sakupljene su i spaljene ili uništene na drugi način. Jula 1992. osnovana je tajna izdavačka kuća. Sabit Jakupi zajedno sa još dvadesetak drugih nastavio je da izdaje u potaji, posebno školske udžbenike na albanskom. Ilegalne knjige su štampane u Švajcarskoj i Italiji, a onda su putem Albanije donošene na Kosovo.

Rugovina ideja da se za pitanje kosovskih Albanaca bori nenasilim sredstvima à la Gandhi, deluje gotovo nepojmljivo za balkanske prilike. Èinjenica da je uspeo da privoli èitavu zajednicu kosovskih Albanaca da izdrži osam godina nenasilne strategije koja je bila odgovor na èudovišno ponašanje srpskih moænika, izražava volju za pokušajem mirnog rešavanja etnièkog konflikta koji je gotovo bez premca. Može se diskutovati da li je liderstvo Ibrahima Rugove u toku ovih godina nenasilnog otpora, predstavljalo pravog èoveka, na pravom mestu – u pravo vreme. Ali oružanu bunu kosovskih Albanaca na poèetku devedesetih, kada su ratovi između Srbije i Hrvatske i Bosne bili najžešæi, Zapadna Evropa i SAD, verovatno ne bi ni shvatili, a ni prihvatali. U tom trenutku bi stoga oružana buna rezultirala veæom tragedijom kosovskih Albanaca, nego što je bio sluèaj.

Na sastancima sa politièarima sa Zapada, Ibrahim Rugova je stalno pokušavao da privuèe pažnju za pitanje kosovskih Albanaca, ali bez neke naroèite sreæe. Meðunarodna pažnja je devedesetih godina bila usmerena ka susednim regionima. Svakodnevni napor i poniženja kojima su kosovski Albanci u toku ovih osam godina dok je trajao nenasilni otpor, bili izloženi, dovelo je do toga da je njihovo strpljenje došlo kraju. Srpska milicija ili paramilitarci koji su operisali na Kosovu za vreme Miloševièevog režima, pretili su Albancima smræu. Karakteristièna za politiku apartheida koja je pokrenuta od 1989, bila je tabla na ulaznim vratima Grand Hotela u Prištini: “Zabranjen ulaz psima i Albancima”. Neke druge okolnosti koje su doprinele ponižavanju i stigmatizaciji kosovskih Albanaca, bili su nebrojeni milicijski kontrolni punktovi koje je postavila milicija duž sistema glavnih saobraæajnica. Da su bili postavljeni iz saobraæajnih i uobièajenih bezbednosnih razloga, ljudi se tome verovatno ne bi protivili više nego Norvežani protiv svoje saobraæajne policije. Ali kontrolni punktovi su postali oružje pri svakodnevnom maltretiranju. Ove kontrole su takođe prouzrokovale da automobili budu zaustavljeni satima, uvek je postojalo nešto što je trebalo proveriti. Ali kosovski Albanci su istovremeno saznali da ukoliko su mogli da daju novac, brže bi završili s kontrolom. Ili ako se skine nešto od robe koja se nosi u automobilu, možda bi se moglo brže proći kroz barikadu.

Pre 1990. mnogo kosovskih Albanaca je napustilo Kosovo zbog srpskog masovnog ugnjetavanja. U Švajcarskoj je posle izbora kosovskih Albanaca, maja 1992, osnovana vlada u egzilu, u kojoj je veæinu imao pobednik izbora, LDK, Rugovina partija, a premijer je bio Bujar

Bukoši. Osnov vlade je bio kosovski ustav od 7. septembra 1990, još poznat kao Kačanički ustav.

ALBANCI ZAPOČINU GERILSKI RAT

Grupe Albanaca u egzilu su 1993. osnovale partiju organizaciju Lidhja Popullore e Kosoves-LPK (Kosovski Nacionalni Pokret). Ova organizacija je prerasla u vojnu organizaciju OVK, Ushtria Clirimtare e Kosoves (na engleskom KLA, Kosovo Liberation Army). Na početku u OVK nije bilo jedinstvenog liderstva, pa je Kosovo podeljeno u zone sa liderom za svaku. Pojedine grupe, koje su, između ostalog, predstavljali Ramuš Haradinaj i Hašim Tači, a koji su potom postali glavni lideri u okviru OVK, započele su 1996/97. organizovanje gerilskih napada. U toku 1998. OVK je pojačala svoju delatnost napadima na srpsku policiju i vojsku, i na Albance koji su sarađivali sa Srbima. Albanski gerilci su posle toga ubili mnoge srpske milicije.

OVK je bila opozicija Rugovi i njegovoj partiji LDK. Bukošijeva vlada je tek posle masakra u Drenici na početku 1998, osnovala svoje ministarstvo odbrane, a ono je kasnije nazvano The Armed Forces of the Republic of Kosovo, ili FARK. U vladu je ministar odbrane bio Ahmet Krasnić, koga su kasnije ubili u atentatu u Tirani 21. septembra 1998. Vlada u egzilu i njene delatnosti su finansirane, između ostalog, tako što su emigranti kosovskih Albanaca širom sveta uplaćivali 3% svoje plate kao doprinos borbi za samostalno Kosovo. U toku nekoliko godina su sakupljane značajne sume. Nikada posle toga nije iznet zvanični izveštaj o upotrebi prikupljenih sredstava, što je zatrovalo odnose između političara kosovskih Albana. Odnos između ove dve vojne organizacije je bio napet. Oslo je trebalo da bude neutralno mesto sastanka obeju strana. Maja 1998. u Hotelu Skandinavija održan je sastanak između OVK i predstavnika Ministarstva odbrane Bukošijeve vlade, dok je, između ostalog, Adem Demaći predstavljao OVK. Nije jasno zašto je Oslo izabранo kao mesto sastanka, verovatno je Adem Demaći to želeo.

Rezultat sastanka u Oslu je bio dogovor o koordinaciji vojnih snaga, koje bi zadržale vlastita imena OVK i FARK. Međutim, dogovor iz Osla nikada nije sproveden u praksi, zbog čega je otpor bio mali kada je rat počeo. Srpske snage su, uglavnom, imale potpunu kontrolu sve dok nisu napustile Kosovo, i dok snage KFOR-a nisu preuzele upravu. Međutim, od velikog političkog značaja bilo je to što su pored međunarodne zajednice postojale i albanske snage otpora koje su na Kosovu sprovodile akcije.

Podozrenje, stari običaji, i porodični i sistem klanova, kao i želja za ličnu moć, očigledno su bili razlog neslaganja, koje je u toku jednog perioda dovelo kosovske Albance na ivicu građanskog rata. OVK je osećao da FARK kao početnik u ratu protiv Srbaca, pokušava da preuzme vojnu organizaciju koja je stvorena posle nekoliko godina rada OVK-grupa na Kosovu. Komandanti zona OVK-a, koji su već nekoliko godina vodili gerilski rat, mislili su da u novom vojnem sistemu nisu dobili pozicije na koje su imali pravo. Može se reći da su već tada vodeće ličnosti u vojnem sistemu, započele svoje političko pozicioniranje da bi osigurale mesto u okviru budućeg političkog rešenja za Kosovo.

Sa srpske tačke gledišta to su bili pobunjenici, teroristi, protiv kojih se trebalo boriti. I specijalni izaslanik SAD-a, Robert Gelbard, 1998. izjavio je da je OVK teroristička grupa. Da je Milošević pametnije odigrao karte, ovo je moglo da bude opšte mišljenje.

MILOŠEVIĆEVA TAKTIKA: PROTERIVANJE ALBANACA

Srbi možda imaju pravu da svaka zemlja mora da pokuša da se bori protiv onih koji žele otcepljenje od države i koji pribegavaju nasilnim sredstvima. Ali kada Srbi povuku paralelu sa politikom španskih vlasti prema Baskijcima, poređenje je manjkavo. Sredstva koja je Milošević htio da koristi u borbi protiv gerilskog pokreta koji je bio tek u povoju, nisu bila prihvatljiva. Do sada nismo imali prilike da vidimo da španske vlasti masakriraju civile, žene i decu, cela sela, da bi se izborila protiv baskijskog separatizma.

U toku 1998. Milošević odlučuje da sada mora da iznudi bar jednu vojnu pobedu za Srbe na Kosovu, posle tri prethodno izgubljena rata (Slovenija, Hrvatska i Bosna) u bivšoj Jugoslaviji. U Srbiji je to politički gledano "biti ili ne biti" za Miloševića, na Kosovu je morao da vodi čvrstu borbu, u skladu sa nacionalističkom politikom koju je odabrao. Možda mu je ovde potrebna pobeda da bi skrenuo pažnju sa unutrašnjih problema.

Komentatori tvrde da je etničko čišćenje počelo sa NATO-vim bombardovanjem Srbije. To je greška. Napadi na Pastasel i na Mlečan, kao i obližnja sela, jedan su od nekoliko dokaza za to. Etničko čišćenje je pojačano u toku zime i proleća 1999, pred samo bombardovanje, jer je Milošević znao da ima jako malo vremena za proterivanje većine Albanaca sa Kosova, što je, verovatno, bio njegov glavni cilj. A posle tri izgubljena rata severno u bivšoj Jugoslaviji, verovatno je i vraćanje izgubljene časti bio motiv. Bombardovanje Srbije bi očigledno pre ili kasnije dovelo do toga da on ponudi obnavljanje pregovora za rešavanje kosovskog pitanja, ali tada na Kosovu već ne bi bilo Albanaca u broju vrednom pomena.

Deluje zastrašujuće da je jedan evropski državnik na pragu 21. veka, mogao da poveruje da će rešenje u vidu proterivanja jednog ili dva miliona neželenih građana u susedne zemlje, biti prihvatljivo. Šta je doprinelo tome da on poveruje da je sa takvom politikom na Kosovu mogao da se izvuče? Da li je, prosto, bio lud? Da li se niko oko njega nije usudio da na vreme reaguje?

U bekstvu na Kosovu pre nego što je NATO pritekao u pomoć
(Foto: Arkivi Kombëtar i Kosovës Prishtine)

Ispod:
Izbeglički
logor u
Makedoniji

OVDE SU PRVI PUT UBIJENI LJUDI I BAČENI U BUNARE - SELO PASTASEL

Pastasel je malo selo u opštini Orahovac u podnožju visoravni na severoistoku. Severno i južno od Pastasela prema Orahovcu, nalaze se velike oblasti pod grožđem. Pre 1990. na Kosovu se proizvodilo kvalitetno vino koje se izvozilo i u Zapadnu Evropu i u SAD. Tokom poslednje decenije mnogi brendovi vina su propali.

Ovde, u Pastaselu, započeli su sa ovakvim ubistvima, na početku septembra 1998, produživši u Mlečanu kasnije istog meseca. Sva ostala ubistva su se odigrala u toku devet nedelja proleća 1999, za vreme najluđeg srpskog pustošenja i proterivanja većine kosovskih Albanaca iz njihovih sela, gradova – i najzad sa Kosova.

Za stanovništvo Pastasela je 4. septembra počela noćna mora. Bez ikakvog prethodnog upozorenja, tenkovi stigli do sela, otvorili vatru na njega i naterali stanovništvo u bekstvo, ili u planinu, ili na puteve prema jugu i što dalje odatle. Potom su došle srpske vojne snage i specijalna milicija i “počistile”, tj. pobile i isterale sve koji nisu pobegli, zapalili su kuće i pokrali su sve vredne stvari.

Azemine Krasnići (58 godina), majka i supruga dveju žrtava, priča na svoj jednostavan način:

“Živim u Pastaselu. Na samom početku septembra 1998. Srbi su počeli da bacaju granate na nas. Bili smo prinuđeni da se sakrijemo u šumi u planini. Kanije, kada smo se vratili u selo, videli smo spaljene kuće, i da je sve što smo imali ili uništeno ili odnešeno. Kasnije smo otkrili telo moga sina, Ismeta Krasnićija (42), u bunaru. Ubili su ga, a posle i bacili u bunar zajedno sa mojim suprugom, Himom Krasnićijem (62). Beća Beću (70), jednog komšiju, našli smo u drugom bunaru. Uspeli smo da izvučemo mrtve iz bunara. Tela su bila u lošem stanju, pošto je na njih bačeno mnogo kamenja, cigli isl.”

To se desilo 4. septembra 1998. I kasnije smo pokušali da se vratimo u selo, ali bilo je teško, jer je Srba bilo svuda. Dugo smo morali da boravimo van seoskog atara. Kasnije, 31. marta 1999, u toku druge srpske ofanzive, Srbi su ubili 40 lica u Pastaselju, i oko 60 lica u okolnim selima. Većina ubijenih su bili starije osobe.“

Dešavanja u Pastaselju, bila su početak srpske taktike zvane “Operacija potkovica”. Ukratko govoreći, ova metoda se sastojala u progonu meštana iz sela, i ponovo je iskorišćena proleća 1999, a strateški cilj bio je da se proteraju svi Albanci sa čitavog Kosova, sa severa prema jugu. Srpska strana je tvrdila da ne postoji nikakva “operacija potkovica”, ali se na Kosovu proleća 1999. pokazalo da rezultat je isti, kako god da se operacija zvala. Oko sela je napravljen “Gvozdeni obruč” sa uskim otvorom ka jugu ili zapadu, kroz koji je stanovništvo moglo da beži. Ovo su mi nebrojeno mnogo puta pričali meštani iz raznih kosovskih sela, sa kojima smo leta 1999. bili u kontaktu, i kasnije tokom intervjujsanja 2001.

Akcije srpske vojske, paravojne, kao i akcije režirane od strane policije, bile su prvenstveno uperene protiv albanskog civilnog stanovništva. OVK je koristila gerilsku taktiku sa neočekivanim napadima i brzim povlačenjem. Prvi borbeni redovi, kakve poznajemo iz ranijih ratova, gotovo nisu ni postojali između zaraćenih strana. Mada je OVK kasno u zimu 1999. periodično kontrolisao prilično velike oblasti na Kosovu (25-30%). Ali srpska vojska je onda započela ofanzivu koja je vojsku OVK-a oterala sa Kosova u Albaniju i Crnu Goru. Pred sam pristanak Miloševića da povuče svoje snage sa Kosova, srpska vojska je zagospodarila većim delom kosovske teritorije. Dok se ovo prvo etničko čišćenje i masakr kosovskih Albanaca odvijalo u toku proleća, leta i jeseni 1998, tadašnji glavnokomandujući za NATO, koji je istovremeno bio i glavnokomandujući amaričkih snaga za Evropu, general Vesli K. Klark, užurbano je pravio diplomatske i vojne planove zajedno sa, između ostalog, Špancem Havijerom Solanom, tadašnjim generalnim sekretarom NATO-a. Pokušali su da pridobiju politički vrh unutar svih devetnaest zemalja članica NATO-a, da podrži agresivniju politiku protiv jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića. General Klark i generalni sekretar Solana, u tom trenutku su imali podatke o najmanje 300.000 proteranih na Kosovu, i neprecizan broj ubijenih (mnogi računaju da je 1000 verovatna, ne previše loša procena) i o očekivanoj humanitarnoj katastrofi. Ministar odbrane SAD-a, Vilijam S. Koen, snažno se zalagao da NATO usvoji takozvani ACTREQ (druga faza od tri u proceduri autorizacije, pre nego što mogu da se pokrenu NATO-ve vojne akcije) koji bi povezao zemlje članice u sprovođenju mera protiv Miloševićevog režima, ako se srpsko haranje nad civilnim stanovništvom na Kosovu ne bi zaustavilo. Ako se ubrzo ništa ne bi pokrenulo, selo za selom bi verovatno bilo ispražnjeno.

Havijer Solana se, na takozvanom samitu 23. septembra 1998. pred ministrima odbrane svih zemalja u Portugalu, pokušavajući da izvrši pritisak na učesnike samita, izrazio da je Miloševićev moto verovatno bio “A village a day keeps NATO away” (Wesley Clark:135). Ranije su general Klark i generalni sekretar Solana, teško nalazili razumevanje među zemljama članicama NATO-a za tešku situaciju kosovskih Albanaca i implikacije mogućih Miloševićevih namera na Kosovu. Izgledalo je kao da su mnogi evropski politički lideri sada okrenuli leđa dešavanjima na Kosovu. Posle približno decenije ratnog stanja u bivšoj Jugoslaviji sa skupim vojnim operacijama NATO-a i UN-a i hitnom pomoći u katastrofi, spremnost da se pomogne je oslabila. Zar nije, zapravo, humanitarna kriza koja je nastala na Kosovu, bila problem Zapadne Evrope? Da u ovom trenutku SAD nisu izvršile pritisak na Savet bezbednosti UN-a, jesen i zima 1998/99. verovatno bi označile kraj za Albance na Kosovu. Oni bi bili ili proterani iz zemlje, ili pobijeni po kosovskim šumama i planinama. Izgledalo je da Evropa, a posebno EU, sama ne može da se složi oko odlučujućih poteza kada je pritisak bio najveći, iako je problem bio u njenom vlastitom dvorištu.

Istoga dana kada je održan samit NATO-a u Portugalu, 23. septembra 1998, Savet bezbednosti UN-a je, zbog pritiska SAD-a, usvojio rezoluciju 1199, sa polazištem u VII poglavljtu povelje UN-a. Sve neprijateljske akcije trebalo bi da se zaustave kako bi se izbegla preteća humanitarna katastrofa na Kosovu, a zemljama članicama je upućena molba da pošalju humanitarnu pomoć u katastrofi. Prema rezoluciji 1199, zemlje članice su mogle da koriste sva sredstva kako bi zaustavile neprijateljske akcije na Kosovu. U ovom kontekstu UN-a, "sva sredstva" znači da se u konfliktu mogu upotrebiti i vojne snage, ukoliko je to potrebno.

Misija OEBS (KVM) je u kasnu jesen 1998. poslala civilne posmatrače, kako bi mogla da kontroliše da li je Milošević sproveo i pridržavao se rezolucije 1199. Rukovodilac OEBS misije bio je američki diplomata Bil Voker. Da bi kontrolisao povlačenje srpske vojske sa Kosova, NATO je kasnije usvojio plan verifikacije koji je imao uporište u avijaciji.

Već na početku kosovskog konflikta, SAD su signalizirale da nisu želele da postavljaju NATO snage, ili u svakom slučaju, ne vlastite vojne snage na teritoriji Kosova.

28. SEPTEMBAR 1998. U MLEČANU

28. septembra 1998. srpska vojska, vojni rezervisti i paravojni odredi, ušli su u selo Mlečan. Počeli su da pale kuće, jednu za drugom. O ovome priča Ćamil, brat žrtve pronađene u bunaru Šerifa Miftara Krieziua:

"Kada su srpski odredi stigli u selo, moj brat je bio kod kuće. Pokušao je da pobegne, ali su ga Srbi zaustavili. Njegova žena i sedmoro dece su potražili sklonište u šumi Tërpeš. Srbi su Šerifu vezali ruke i noge, i bacili ga u bunar.

Oprilike mesec dana kasnije, kada se Ćamil vratio iz sela, pronašli su Šerifa u bunaru. Poslali su molbu za pomoć Ismailiu Kasumiju u Prištinu, koji je školovani ronilac – jer se sami nisu usudili da se spuste u bunar zbog mogućih gasova. Ismail Kasumi, koji je danas na mestu direktora Sekcije za omaldinu i sport u prištinskoj opštini, došao je iz Prištine.

7. septembra je leš izvađen, na njemu je bilo jasnih znakova maltretiranja. Kada je izvađen, na licu mesta su se našli novinari iz SAD-a, Engleske, Španije i predstavnik Saveta za odbranu ljudskih prava i sloboda (Council for Defence of Human Rights and Freedom), dr. Zekerije Cana."

IZMEĐU DVE OFANZIVE: OKTOBAR '98. - MART '99.

12. oktobra su na samitu NATO-a sve evropske zemlje dale dozvolu za dalje sprovođenje planova o bombardovanju iz vazduha vojnih snaga koje su sprovodile etničko čišćenje na Kosovu, a ako je potrebno, i protiv same Srbije. Milošević je sada imao samo četri dana da spreči početak bombardovanja. Ova pretnja bombardovanjem, prema Vesliju Klarku, imala je suštinsko značenje za bilo kakav napredak NATO-a u pregovorima sa Miloševićem.

15. oktobra su generalni sekretar Solana i generali NATO-a Klark i Nauman, otputovali za Beograd u poslednjem pokušaju da ubede Miloševića da povuče višak snaga koje je imao na Kosovu, uz bezbrojne vojne trupe, kao i bezbednosnu miliciju i specijalne snage. Milošević je dalje trebalo da potpiše pristanak o NATO-vom nadletanju, što je član verifikaciji o povlačenju srpskih snaga sa Kosova.

Ali iskorišćeno je više od četiri dana koje je NATO imao u planu, da bi se okončao dogovor, shodno tome bilo je potrebno još jedno odobrenje Vrhovnog saveta NATO-a. Odobreno je još deset dana za okončanje dogovora sa Miloševićem. Posle mnogih pokušaja izvlačenja Miloševića i njegovih vojnih starešina, dogovor je potpisana 25. oktobra. On je trebalo da zaustavi sve neprijateljske odnose na Kosovu. Dogovor podrazumeva da OEBS može da pošalje 2000 posmatrača na Kosovo da bi kontrolisao da li se dogovora poštujе, kao i da NATO može da koristi avione za nadgledanje povlačenja srpskih snaga. Na kraju je broj posmatrača iznosio oko 1400, Ispostavilo se da je problem obezbediti 2000 posmatrača za zadatak, pa je na kraju njih ukupno bilo 1400. Nekoliko časova po potpisivanju dogovora, prvi srpski odredi počeli su da se povlače sa Kosova.

Iz kratkoročne perspektive je Milošević očigledno imao najviše koristi od oktobarskog dogovora, sada je mogao da zajedno sa svojim vojnim starešinama u miru priprema napad na Kosovo, koji je počeo samo par meseci kasnije. U međuvremenu su kosovski Albanci pregurali još jednu zimu sa nedovoljno vode i struje, jako mnogo njih u razrušenim kućama, loše obučeni, i s jedva nešto malo hrane. Zima na Kosovu može da bude prava zima u nordijskom smislu: hladna i sa mnogo snega po nekoliko meseci. Na zimu 1999-2000. u Prištini je izmereno minus 29, kao i tamo gde sam bio smešten dok smo radili. Mogu da potpišem da su kuće od kamena i cigle bez ikakvog vida izolacije ili grejanja, zimi, blago rečeno, neprijatne za stanovanje.

Posle prvih ubistava u Pastaselju 4. septembra i Mlečanu 28. septembra, ljudi više nisu ubijali na ovaj način. Međutim, 20. marta 1999. u Dolcu, sve je nanovo počelo.

Vesli Klark kaže da je imao strašne slutnje o onome što se moglo dogoditi na Kosovu po završetku zime. Njegove će se strašne slutnje obistiniti. On je rano uvideo da su mogućnosti da se uz pomoć bombardera i lovaca, srpske snage spreče u teroru nad civilnim stanovništvom, male, ali to je bio najbolji način da se pomogne. Započeo je rad na planu za ubacivanje kopnenih snaga koje bi ili ušle kao čuvari mira posle povlačenja Srba, ili bi u najgorem slučaju bile prave ofanzivne snage za izbacivanje srpskih odreda pre nego što stigne zima 1999. Vodećim političkim krugovima u SAD-u malo se dopao ovaj plan sa eventualnim ubacivanjem kopnenih snaga kao krajnjim rešenjem, što će general Klark nešto kasnije doznati. Dalje je obrađivao sve moguće organe i osobe da bi dobio dozovolu za korišćenje nekih od oko 140 helikoptera Apača, koje je vojska SAD-a držala u Nemačkoj (Wesley Clark:132). Prema Janes-u, renomiranom engleskom vojnom časopisu, helikopteri Apači spadaju u najsavremenije borbene letelice, a koji su opremljeni da mogu da operišu danonoćno u svim vremenskim prilikama. Helikopteri su opremljeni i vlastitim odbrambenim sistemom.

Vreme koje je proteklo od srpske ofanzive u toku leta i jeseni, a koja je delimično zaustavljena pred kraj oktobra, početkom novembra, pa sve do marta 1999, za mnoge kosovske Albance bilo je ne baš tako prijatan period. Za većinu je zima značila mnogo snega i mnogo stepeni ispod nule. Stotine hiljada ljudi koji su bili u bekstvu po šumama i planinama na Kosovu, često je moglo da se vrati samo jednom razrušenom selu.

RAČAK

Prošlo je neko vreme pre nego što su posmatrači OEBS-a uspeli da se snađu i tako izvrše zadatak zbog kojeg su došli, a prvi posmatrači su se tek pred kraj decembra zaista prilagodili. Već 15. januara je OEBS otkrio masakr u blizini sela Račak. Diplomata Bil Voker, rukovodilac posmatrača OEBS-a za Kosovo, brzo se našao na licu mesta, a u jednom telefonskom razgovoru je izjavio: "Prepoznam masakr kada ga vidim. Video sam takve ranije u Centralnoj Americi, i

sada vidim jedan”(Wesley Clark:158). 45 civila zemljoradnika, mlađih i starih, ubijeno je i ležalo u jednom udubljenju u terenu.

Ubrzo je posejana sumnja u to što se desilo u Račku, to su mogli da budu vojnici OVK-a pali u borbi, a samim tim i svesno lažiranje sa albanske strane. Francuski novinari su izneli tvrdnje da je masakr u Račku propaganda. Srpski propagandni aparat se pohlepno baca na posejanu sumnju. Albanci su likvidirali svoje sunarodnike da bi pridobili simpatije, ili su to bili vojnici OVK-a u civilu. Od tada su se u pravilnim razmacima pojavljivale optužbe u zapadnim medijima.

A šta mi znamo o tome što se desilo? 15. januara 1999. je bilo okršaja između srpske vojske i OVK-a, koji je morao da se povuče iz sela Račak. OVK tvrdi da su izgubiili 7 vojnika, dok su Srbi tvrdili da su ubili “15 terorista”. Sledeceg dana je nađeno 45 leševa, 20 u isušenom rečnom koritu, a preostalih 25 razbacano oko sela. Prema Human Rights Watch-u, saslušanja svedoka pokazuju da su srpske policijske snage prvo odvojile dečake od muškaraca zarobljenika, koji su odvedeni. Prema tvrdnjama ove organizacije, to pokazuje da je milicija imala naređenje da pogubi sve muškarce iz sela. Prema svedocima 23 muškarca su istovremeno odvedena, a pucnjava se čula oko 3 sata popodne. Nekoliko sati kasnije na lice mesta su stigle snage OVK-a, a oko 4 sata u toku noći, meštani su pronašli leševe. Neki su očigledno ubijeni tokom pokušaja bekstva.

Dan kasnije je OEBS, zajedno sa šefom Vilijamom Vokerom, preuzeo prvo izvidničko putovanje. 5 žrtava je sahranjeno u Račku, dok su njih 40 srpske vlasti odvezle u Prištinu dan kasnije, gde su srpski i beloruski eksperti za *sudsku medicinu* preuzeli prava ispitivanja. Oni su tvrdili da parafinski test pokazuje da su i same žrtve koristile oružje. U prvom izveštaju finskog ekspertskog tima, koji je iznet 17. marta, parafinski test je odbačen kao zastareo. Ispitavanja elektronskim mikroskopom nisu pokazala da ima tragova vatrengog oružja na dlanovima žrtava. S obzirom da finski eksperti nisu pregledali leševe na mestu gde su nađeni, nisu mogli sa sigurnošću da se izjasne odakle su leševi. Vođa finskog tima, Helena Ranta, izjavila je da žrtve na sebi nisu imale municiju. U izveštaju je napisala: “Indikacije pokazuju da su ljudi bili samo nenaoružani civili” Leševi su imali do 20 metaka. Na pitanje da li se radilo o masakru, odgovorila je da to nije izraz koji bi ona kao ekspert za *sudsku medicinu* koristila. Novinari su njenu izjavu protumačili kao negiranje da se odigrao masakr. Kasnije su finski eksperti za *sudsku medicinu* objavili stručni članak u *Forensic Science International* o čitavom slučaju. Takođe je i glavni tužilac Haškog tribunala, Karla del Ponte, odbacila teorije zavere: ”Znamo da su u Račku ubijeni civili, i postoje jasni dokazi o tome da se radilo o napadu iz zasede.”

ESKALACIJA KONFLIKTA

Milošević aktivno koristi prekid vatre da bi pripremio opštu katastrofu, koja se wodigrala samo par meseci kasnije. Da li možda želi da protera većinu kosovskih Albanaca sa Kosova, kako bi Srbi postali većina? U svakom slučaju rešenje koje se planira je jednostavno i brutalno. U tom slučaju, sudska više od jednog i po miliona kosovsko-albanskog stanovništva znači malo u procenama srpskih vlasti za rešenje “kosovskog pitanja”. Ili je sve to što se dešava posledica saradnje vojske, specijalne policije i paravojnih trupa prema receptu iz Bosne? Smešano sa opštom ratnom takтиком? Ili je situacija izmakla kontroli i napreduje sama od sebe sa zločinačkom paravojskom na čelu, u čijim se redovima nalaze kriminalci i zatvorenici koji su upravo oslobođeni? To je pitanje na kome se u Hagu još uvek radi.

Ali već na kraju decembra je počelo pažljivo formiranje vojnih i milicijskih odreda na području Podujeva, što je jasno kršenje dogovora postignutog sa NATO-om nešto ranije. Napadnuta su sela u toj oblasti, priča Skender Havoli (sestra njegovog oca, Hamide Havoli, će kasnije biti nadena u bunaru). Podujevo leži nekoliko milja severoistočno od Prištine, i vojnostrategijski je važna oblast za Srbe. Odatle su snage mogle lako da dođu do centralnih tačaka na Kosovu.

20. decembra je general Klark bio u Beogradu da bi razgovarao o kršenju dogovora postignutog 25. oktobra. Ali korist od putovanja bila je neznatna. General Vesli K. Klark i generalni sekretar NATO-a Havijer Solana, su, u razgovorima sa Slobodanom Miloševićem, zahtevali da se 211. oklopna brigada, Treći vojno-milicijski bataljon i 24. milicijski bataljon povuku (Wesley Clark:146). NATO je, očigledno, imao neprijatna obaveštenja o aktivnostima ovih jedinica na Kosovu, a istovremeno su posmatrači OEBS-a i druge humanitarne organizacije poslale izveštaje o napadima na civilno stanovništvo. Pod srpskom vojnom komandom je ukupno bilo 40.000 muškaraca, u tenkovima, teškoj artiljeriji i helikopterima, pokrenutih protiv civilnog albanskog stanovništva. Pouzdanost NATO-a kao čuvara sigurnosti Albanaca, počela je ozbiljno da slabí. Izgledalo je da Milošević radi baš ono što hoće.

U toku januara i februara Srbi nastavljaju formiranje i razmeštanje snaga.

Ne sprovodi se ni dogovor koji je ambasador Ričard K. Holbruk napravio sa Miloševićem o delatnosti posmatrača OEBS-a kao instance sa zadatkom da verifikuje i čuva prava civilnog stanovništva. A vođa misije OEBS-a (KVM), američki diplomata Bil Voker, proglašen je nepoželjnim na Kosovu posle njegovih izjava o srpskim napadima u Račku 16. januara.

Srpske vojne vlasti sada neprekidno šalju pojačanja na Kosovo. Napadi na kosovske Albance u februaru i martu postaju sve intenzivniji. U potpunoj tišini se sada misija OEBS-a priprema na evakuaciju svojih oko 1400 posmatrača sa Kosova. Predsedavajući OEBS-a, tadašnji norveški ministar spoljnijh poslova, Knut Volebek, dobio je upozorenje o pripremama NATO-a za vazdušni napad na Srbiju. Da bi izbegli da posmatrači budu zarobljeni kao taoci, kao što se desilo sa snagama UN-a u Bosni 4-5 godina ranije, odlučeno je da posmatrači treba da se evakuišu. U subotu 20. marta ujutru, OEBS započinje evakuaciju svojih posmatrača na jug za Makedoniju. Za lokalno stanovništvo ovo je predstavljalo šok. Isto tako i za kosovske Albance koji su radili kao prevodnici za posmatrače. Mnoge prevodnice je odmah uhvatila srpska milicija i optužila ih za saradnju sa neprijateljem, priča Margita Kukaljaj iz Dečana, koja je kasnije postala moj prevodilac i zamenik na projektu raščišćavanja bunara. Margita je tada radila kao prevodilac za jednog švedskog posmatrača OEBS-a. U toku srpske ofanzive, koja je svom snagom otpočela tek pošto se OEBS povukao, zarobljena je kao taoc u rodnom gradu Dečanu, i zajedno sa mnogim drugim ženama, bila je živi štit protiv NATO-vog bombardovanja u jednom privremenom vojnom logoru u civilnoj stambeni naselju.

Nije samo Milošević iskoristio zimu za pripreme, i Klark i Solana su naučili svoju lekciju i politički i vojno. NATO je napravio podužu listu sa potencijalnim vojnim ciljevima, i odobreni su kao legitimni vojni ciljevi, ako i kada realizacija bombardovanja bude aktuelna. Formiranje vazdušnih snaga koje je trebalo da učestvuju u vazdušnim napadima iz, između ostalog, baza u Avianu i Gračanice u Italiji, i krstareće rakete koje je trebalo da se ispalе sa ratnih brodova u Jadranskom moru, počele su da zauzimaju svoja mesta. U Makedoniji su postavljene jedinice. Što se tiče bezbednosti, na Kosovu bi nastao vakuum, koji bi morao da se brzo ispunи, ili bi organizovane zločinačke grupe koje su spremno čekale, između ostalog, u Albaniji, uspostavile stanje bezakonja.

S vremenom je NATO mogao da mobiliše ogromne vazdušne snage i veliki bombarderski potencijal.

UNHCR PODIŽE UZBUNU

9. juna 1999. su predstavnici Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije potpisali vojno-tehnički dogovor (MTA). Dan kasnije, 10. juna, NATO je prekinuo vazdušne napade na Saveznu Republiku Srbiju i Crnu Goru, i srpske vojne snage su započele povlačenje sa Kosova kao deo vojno-tehničkog dogovora između Srbije i Međunarodnih snaga bezbednosti na Kosovu (KFOR). Rezolucija 1244 UN-a, koju je usvojio Savet bezbednosti UN-a istoga dana kada je prestalo bombardovanje NATO-a, odobrila je izmeštanje vojnih snaga, KFOR, i osnivanje UNMIK-a koji treba da očuva civilnu administraciju na Kosovu. UNHCR je dobio odgovornost za koordinaciju rada na ukazivanju hitne pomoći, OEBS za razvoj demokratije i civilnih administrativnih institucija, a EU je odgovarala i trebalo je da koordinira ekonomskim razvojem.

Samo oformljavanje vojnih snaga KFOR-a dobilo je dramatičan tok na samom početku. U rezoluciji UN-a koja je pokrenula njihovo razmeštanje, implicitno je podrazumevalo da bilo koja članica UN-a može da učestvuje u vojnim snagama. Uprkos tome što su zemlje članice NATO-a izrazile volju da većinski doprinesu formiranju snaga KFOR-a, Rusi su preduzeli vojno-strategijski i taktički potez, time što su poslali ruske snage na Kosovo, i ispred nosa snagama KFOR-a, zauzeli aerodrom u Prištini. Rusi su se, očigledno, odlučili da vode svoju sopstvenu trku na Kosovu. Iako se situacija na kraju smirila pod kormilom britanskog generala Majka Džeksona i usled obimnije diplomatske aktivnosti, verovatno je malo falilo da se desi ono od čega je strahovao NATO i UN, zapravo da će Kosovo biti podeljeno na srpski deo pod ruskom "zaštitom" i jedan pod "zaštitom" KFOR-a.

Onog trenutka kada su izbeglice počele da se vraćaju, stigle su prve alarmantne poruke o mrtvima nađenim u bunarima širom Kosova. Posebno su u istočnom delu Kosova primećeni leševi u bunarima, a na nekim mestima je leševe iz bunara već izvadilo lokalno stanovništvo u saradnji sa pripadnicima KFORA-a, a u par slučajeva uz prisustvo međunarodnih televizija i štampe koja je brzo stizala na lice mesta da bi izveštavala. Jedan od ovih slučajeva bio je sasvim ozbiljan. U Studenici u opštini Istok na severozapadu Kosova, iz jednog bunara je izvađeno 9 leševa, osam žena i jedan muškarac, najmlađi su bili samo deca, devojčice od 13, 14 i 15 godina. Kako su poruke malo po malo stizale do UNHCR-a u Prištini, ispostavilo se da je na hiljadi bunara zagađeno građevinskim materijalom, otpadom, zemljom, kamenjem i ljudima i životinjama. Teško se mogao dobiti jasan prikaz broja mrtvih, jer je bio problem razlikovati mrtve ljude od životinjskih strvina. Oni slučajevi koje su pripadnici UNHCR-a i lokalno stanovništvo već otkrili, bili su toliko zastrašujući, da je UNHCR u Prištini počeо da sluti nevolju. A za stotine hiljadi ljudi bunari su predstavljali jedini izvor snabdevanja vodom. Osim u većim centrima na Kosovu, bunari su primaran izvor piјaće vode. UNMIK i UNHCR morali su da rešavaju ne samo problem ljudske tragedije, već i problem uništene infrastrukture. Moralo je da se dela. I to brzo. Iskustva iz Bosne u vezi sa masovnim zločinačkim radnjama koje su izvodili vojska i paravojne snage, bila su još uvek sveža. Osim obaveštenja o ovim ubistvima, pristigla su i mnoga o masovnim grobnicama. Međunarodnom tribunalu za ratne zločine za bivšu Jugoslaviju (ICTY) neće manjkati zadaci za istraživanje. Pre svega na putu je bilo razotkrivanje enormne ljudske tragedije. Ali uskoro se pojавio praktičan problem: Kako se odazvati željama lokalnog stanovništva da se identifikacija leševa izvrši što pre?

U ovom trenutku se na hiljadi kosovskih Albanaca vodilo kao nestalo. Prioritetni zadatak za upravne organe bilo je organizovanje programa hitne pomoći koji je bio posebno napravljen za ovaj zadatak: *vađenje leševa iz bunara*. Uz to bi posao trebalo da obuhvati čišćenje bunara, tako da bi opet mogli da se upotrebljavaju. Pored samog vađenja leševa, tim je dobio dodatni zadatak da ih identifikuje, opiše eventualne povrede na leševima što je bolje moguće, a potom se

postara za njihovu predaju lokalnim vlastima, koje treba da sprovedu organizovanu sahranu. Hteli su da budu sigurni da će ceo postupak na mestima na kojima su u bunarima registrovani mrtvi, biti izведен na najobjektivniji mogući način. Pre toga su, verovatno zbog iskustava iz Bosne, UNMIK i ICTY izdali naređenje da sve vrste masovnih grobnica isl. moraju da se prijave, tako da priznate međunarodne organizacije mogu da izvedu potrebna ispitivanja i registrovanja, imajući na umu kasniju istragu mogućih ratnih zločina. S obzirom da je Kosovo praktično postalo protektorat UN-a, odgovornost je ležala na UNMIK-u. Na ovom poslu ICTY je bio nadležan kao koordinator i istražni nadležni organ.

Bilo je bitno da pripadnici međunarodnih organizacija, pod nadzorom ICTY-ja, izvedu rad na vađenju mrtvih iz, između ostalog, bunara, i zbog predstojećih istraga o napadima za vreme srpskih operacija, kao i zbog opasnosti od stvaranja mita i obostranog optuživanja dvaju grupa stanovnika o stvarnim dešavanjima.

CRKVENA POMOĆ NASTRADALIMA DOBIJA ZADATAK

Kancelarija UNHCR-a u Prištini je nizu humanitarnih organizacija, na kraju juna 1999, uputila urgentnu molbu za pomoć pri radu na čišćenju bunara. Jedna od organizacija koja brzo i pozitivno odgovorila na ovu molbu, bila je crkvena pomoć nastrandalima (CPN).

Crkvena pomoć nastrandalima iznova je oformila svoju kancelariju na Kosovu, i radila pod okriljem međunarodne krovne organizacije Action by Churches Together (ACT). CPN je morala da se povuče sa Kosova na početku 1999, kada su srpske ratne akcije bile pojačane. Ali i za vreme rata CPN je, ipak, nastavila svoje aktivnosti u regionu – između ostalog snabdevanje vodom i rukovođenje izbegličkim logorima u Albaniji i Makedoniji. UNHCR je CPN/ACT-u dao zadatak da očiste bunare na Kosovu. Nešto kasnije smo dobili i zadatak da sagradimo depo za takozvane “bodybags” ili vreće za leševe za celo Kosovo.

U glavnom štabu CPN-a u Norveškoj, rad je započeo odmah nakon što im je UNHCR dodelio zadatak. Za nedelju dana je sastavljen tim od sedam osoba. Lica koja su izabrana, imala su iskustva ili iz vojske, policije, zdravstva, rada na terenu sa vatrogasnim brigadama, ili iz misija spašavanja, i bili su upoznati sa ekstremnim situacijama i uslovima.

CPN je sastavio kratak pripremni kurs koji je uključivao posetu institutu za sudsku medicinu, gde je profesor dr. med. Torleiv Ule Rognum predavao o promenama post mortem. Znanje kojim je profesor Rognum raspolagao, bilo je od vitalne važnosti za članove grupe, a naročito kao mentalna priprema za predstojeći zadatak vađenja leševa iz bunara. Grupa se, takođe, sastala sa pripadnicima CPN-a u glavnom štabu, gde se diskutovalo o različitim aspektima zadatka. Najvažnije mere predostrožnosti koje su navedene, bile su:

- Bezbednost vlastitog ljudstva
- Postupanje s mrtvima iz bunara s poštovanjem
- Precizna registracija i izveštavanje o našim nalazima
- Sve odluke u vezi sa projektom donose se na lokalnom nivou u saradnji sa UNHCR-om i ICTY-jem, koji su nas angažovali na ovom zadatku u koji su imali glavnu odgovornost pri registrovanju i istrazi zločinačkih radnji počinjenih u toku rata.
- Krčenje i čišćenje se izvodi tako da se bunari mogu ponovo koristiti.

SUSRET SA KOSOVOM

18. jula 1999, nedelju dana pošto su me angažovali na ovom poslu, bio sam na putu. Putovanje avionom je išlo preko Ciriha do Soluna na severu Grčke. Dok sam čekao u Cirihi, primetio sam neke aktovke označene sa YH i YS.

Centralno udruženje profesionalnih organizacija, organizuje komandno osoblje u Norveškoj armiji. Unapred sam znao da se odmah izvan Skoplja u Makedoniji nalazi norveška vojna jedinica za snabdevanje – i tu sam video mogućnost da zamolim za prevoz do Skoplja. Inače bih morao da nađem taksi koji bi me vozio do tamo. Imao sam sreće. Stupio sam u kontakt sa vojnim službenicima, oni su išli do baze za snabdevanje van Skoplja.

Sa aerodroma u Solunu, išlo se pravo do norveške baze za snabdevanje. Pozvali su me na ručak u menzu komandnog osoblja, a posle ručka su me odbacili do najbliže taksi-stanice, gde sam našao taksi koji me je odvezao do graničnog prelaza Blace. Ispostavilo se da sam imao sreće što sam izabrao ovog taksistu. Po prelasku granice i ulasku u Kosovo, morao sam da nađem drugog taksistu, a počeo je da pada mrak. Uz pomoć malo engelskog i nemačkog, taksista je ispričao da ima rođaka odmah iza granice, takođe taksistu, a on će sigurno moći da me odveze do Prištine. Na graničnom prelazu je taksista br. 1 uspeo da stupi u kontakt sa taksistom br. 2, i sad je počela vratolomna krvudava vožnja po potpuno mračnom putu punom rupa posle ratnog delovanja. Iznenada je iz mraka pred nama iskrsla stvar koja je ličila na vozilo bez ikakvih svetlećih oznaka. Sa prikačenom prikolicom za seno. Kasnije sam saznao da je ovo vozilo prilično uobičajeno na Kosovu. Popularno se zvalo Evnerhodža-traktor, i imalo je dva točka i mali motor. Odmah na putu do Prištine video sam zapaljene kuće. Vozač je pokazao prema kućama koje su gorele i rekao "Srbi", "Srbi".

Mnogo puta sam bio svedok ovakvog oblika osvete nad srpskim imanjima koju su izvodili kosovski Albanci. Prva dva meseca mogao sam da sedim na terasi stana u kome sam živeo u Prištini i da posmatram kako se plamen iznenada pojavljuje na šumovitim brežuljcima nasuprot Dragodana, dela grada gde sam iznajmio stan. Onda bi se pojavili britanski helikopteri sa jakim reflektorima i pročešljali celu oblast u potrazi za onima koji su podmetnuli požar.

Za 2 ½ sata sam bio ispred Grand Hotela u Prištini. Grand Hotel, ranije sa pet zvezdica (na krovu je stajalo okačeno svih pet), nalazi se u centru grada, ali deset godina sa lošom upravom i približno godinu dana stanja sličnog ratnom, ostavili su očigledne tragove na stari ponos grada. Prijavio sam se i dobio sobu na petom spatu bez vode u vodokotliću i slavini. Nije bilo ni toalet papira, a dušek i posteljina su bili u lošem stanju. Vodu za toaletne potrebe sam našao u nekoliko plastičnih flaša u uglu toaleta. Lift nije radio, ljudi su morali da idu stepnicama. Bilo je potrebno imati sveću na noćnom stočiću, jer se nije moglo osloniti na snabdevanje strujom. Rečeno je da hotel vode britanski vojnici koji su stacionirani u gradu, i drago mi je da sam prve noći na Kosovu našao krov nad glavom. Zaspao sam brzo posle jako naporne vožnje taksijem po mraku i u kolima čiji su dani slave već prošli.

Sledećeg jutra za doručkom sam sreo skoro samo ruske oficire, verovatno je trebalo da idu do svojih jedinica na prištinskom aerodromu, koji su tako iznenada zauzeli ispred nosa snagama KFOR-a.

Prva putovanja po Kosovu su bila, blago rečeno, poražavajuća. Izuzimajući Bosnu, još od drugog svetskog rata u Evropi nije učinjeno tako obimno razaranje svih vrsta građevina, posebno stambenih zgrada i infrastrukture. Prizor sa kojim je bilo teško suočiti se na početku, posebno kada se misli na stotine hiljada ljudi koji su živeli u ovim ruševinama pre samo nekoliko meseci. Razaranja u Prištini nisu bila tako velika, ali je rat ipak ostavio svoj trag u gradu. NATO je

bombardovao državne objekte. Izlozi duž glavih ulica bili su porazbijani i uništeni, a sav inventar i sva roba povađena ili pokradena. Kontejneri i kante za đubre bile su prepune smeća, na mnogim mestima su se gomilala čitava brda đubreta. Ljudi su iz čistog očaja počeli da pale đubre direktno u kantama i kontejnerima. Svuda je smrdelo na dim i smeće.

Ali nije potrebno mnogo vremena da se čovek najbliže rečeno navikne na prizor tolike bede. Ljudi imaju neverovatnu sposobnost prilagođavanja novim situacijama i uslovima. Što se tiče nas, u dnevnim poslovima nam je pomoglo to što smo bili traženi, i što su meštani ževeli da izvedu iskopavanja i da završe sa njima. Jako mnogo izbeglica, oko 863.000, naprsto je prognano sa Kosova u susedne zemlje, a oko 590.000 bilo je u izbeglištvu unutar Kosova, a zajedno su činili broj koji dostiže četvrtinu broja stanovnika Norveške. Mnogi prognani unutar granica Kosova, živeli su u planinama i šumskim oblastima u veoma žalosnim uslovima. A uslovi u kojima su živele izbeglice proterane van granica Kosova, nisu bili mnogo bolji, a tu šokantnu sliku širom sveta prenеле su mnoge novinske i TV-reportaže iz izbegličkih logora.

ZVECKAVI NOVČIĆI I PLAVE NOVČANICE

U normalnim uslovima UNHCR ne pokreće pomoćne programe pre nego što se nadu dodatna serdsta i ne odobri budžet. U ovom slučaju so CPN/ACT-u obećana sredstva pre nego što je utvrđen budžet. Ovaj izuzetak je podvukao potrebu za hitrim započinjanjem projekta. Ispostavilo se da je saradnja sa UNHCR-om tekla iznad svih očekivanja. Mislio sam da će saradnja sa relativno velikom birokratskom organizacijom teći sporo, ali to nije bio slučaj. Možda je vrsta iskopina doprinela da sve ide kao podmazano. Novac je, naravno, bio potreban već od prvog dana, a valuta je bila nemačka marka. U "zemlji" koja je bukvalno bila razorenata, osećala se strašna nestaćica svega. Kasnije nije bilo mnogo ljuudi koji su hteli da prodaju robu za novac. Potreba za gotovinom je bila ogromna, jer više nije postojao neki bankarski sistem koji je funkcionišao.

Zato smo plaćali u kešu. Plave novčanice od 100 nemačkih maraka sa srebrnim ivicama, ubrzale bi dostavljače. Da bi mogli da započnu ponovnu izgradnju i nabave robu, svi su bili zavisni o gotovini. Samo par Nedelja po obustavljanju ratnih akcija, u prodavnicanu i na pijacama se pojavila raznovrsna robna ponuda. Najveći deo raznovrsne robe dostavljen je na Kosovu zapravo zahvaljujući ličnoj inicijativi. Trgovina na Kosovu najpre se otovrila za normalne odnose prema Srbima, verovatno zato što mnogi proizvodi tradicionalno dolaze iz Srbije. Ovo je bio slučaj i u interno i lokalno. Kada proizvođač mleka iz nekog sela nije imao dovoljno mleka, mogao je da kupi iz susednog srpskog sela višak mleka (Howard Clark).

Grupi koja je radila na bunarima, gotovinu je u početnoj fazi obezbeila CPN. Rad na budžetu sam završio ja, sa polazištem u uvodnom planu/nacrtu koji je napravio Tor Valla, koji je radio za Hrišćansku organizaciju za pomoć nastrandalima na projektovanju novog seoskog vodosnabdevanja. Bliski kontakt sa upravom koja donosi odluke pri UNHCR-u u Prištini, i dobre pripreme koje je izvela CPN, bili su recept za dobar početak projekta.

UNHCR je prvi put isplatio novac CPN-u, tek pošto je na sredini projekta odobren jedan parcijalni račun. Ovakva procedura je dogovorena između dobrovoljnih humanitarnih organizacija i UNHCR-a.

Dečan, koji se nalazi u zapadnom delu Kosova, izabran je kao baza za delatnost tima koji je radio na bunarima, jer je mesto sugurno bilo na geografskoj sredini područja operisanja, sudeći prema dojavama o mrtvima u bunarima. Rugi razlog za postavljanje baze u Dečanu bio je taj što

su CPN/ACT već organizovali delove administracije i poslova u okviru izgradnje sistema vodosnabdevanja. Dečan je jedan stari grad sa kulturom koja ima korene čak iz srednjeg veke. Isto kao i Peć i Đakovica, znatno je stariji od, recimo Prištine. Od Peći do Dečana vodi jedan prastara, prelepa, kaldrma, koji se još uvek koristi kao važna saobraćajnica za automobilski saobraćaj. Srpski ponos, stari pravoslavni manastir, pod okriljem Pećke patrijaršije (Peja), nalazi se na obodu grada. I za Srbe i za Albance, grad ima veliku simboličku vrednost. Odnos između Srba i Albanaca je tradicionalno bio prilično dobar u Dečanu. Rat je to izmenio.

Dolazak grupe koja je radila na bunarima u stalno boravište u Peći, 28. jula 1999. Napred, s leva Roj Ringnes (umro od bolesti 2001), Ornes, Bjern Holt, Ornes, Ture Hansen, Pošgrun, Margita Kukaljaj, Dečan (prevodilac, a kasnije i zamenik koordinatora projekta), Josef Martinsen, Eidsvol (koordinator projekta). U pozadini s leva Roar Henriksen, Brine (šef grupe). Egil Teger-Andresen, Ornes, Nils Magne Tikhele, Notoden, Driton (Toni) Kukaljaj, Dečan (prevodilac grupe). Dvojica na levoj strani su neki od meštana.

(Foto: Scanpix/Ken Opprann)

Redže Kukaljaj je primio bunarski tim prve nedelje u Dečanu, dok je odlučeno da stalni smeštaj bude u Peći 20 km istočno. Na podu drugog sprata, na dušecima i debelim tepisima, ležalo je devet osoba, od kojih je sedam radilo na projektu, a dve su bile saradnici Aftenpostena,

novinarka Inger Anne Olsen i fotograf Ken Opprann. Domaćica kuće, Dešire, spremala je doručak i ručak za sve podstanare.

Opština Dečan je jedna od najviše pogodjenih na Kosovu. Blizu 80% svih zgrada blo je u ruševinama posle više artiljerijskih napada i podmetanja vatre. Čuli smo za slučaj da su pojedini kosovski Albanci koji su imali ušteđevinu, izbegli da im se kuće spale, tako što su plaćali lokalnom srpskom vojnom šefu. Potom su ti isti kosovski Albanci primorani da da napuste rodno mesto, i poslati su u Albaniju, Crnu Goru i Makdoniju.

Naš dogovor sa ICTY-jem bio je da kad se radi o bunarima sa ne više od dva leša, možemo mi sami –tim koji radi na bunarima – da odradimo registrovanje i dokumentovanje. Kada je bilo više od dva leša, ICTY je trebalo da pošalje lastiti pravno-medicinski tim koji bi obavio registraciju. Razlog ovoj racionalizaciji upotrebe kapaciteta ICTY-ja, ležao je u velikom broju masovnih grobnica koje su se neprestano pojavljivale, oko 450, i ograničen broj koji su se bavili sudskom medicinom.

Lokalna radna snaga morala je da se poveže sa projektom. Od velike važnosti je bilo pronaći prevodioce i pomoćnike upoznate sa lokalnim dešavanjima. Dobra komunikacija sa loklanim stanovništvom bila je preko potrebna da bi se na najbrži mogući način stiglo do pravih informacija. Engleski je bio poslovni jezik, ali dobrih prevodilaca nije bilo dovoljno. Sve inostrane humanitarne organizacijeI vojne jedinice, bile su u lovu na najkvalifikovanije. Porodica Redže Kukaljaj iz Dečana imala je centralno mesto u toku bunarskog projekta. Ćerka Margita, stara 22 godine i student filologije, i sin Dritoin (Toni), star 18 godina i student arhitekture, zapolseni su kao prevodoci. Magita je bila na četvrtoj godini studija engleskog na univerzitetu, ili tačnije rečeno u okviru paralelnog obrazovnog sistemu koji su kosovski Albanci osnovali 1989. U srpskoj školskoj adminstraciji, engleski nije bio prioriteten strani jezik u toku poslednjih deset godina pre izbijanja nemira. Mladi studenti i lica sa višim obrazovanjem, bili su rešenje za mnoge organizacije.

ZAVRĆEMO RUKAVE I POČINJEMO S POSLOM

U mojim razgovorima sa UNHCR-om koji nam je dodelio zadatak, posebno sam zamolio da mi se izda sažeto ovlašćenje na engleskom, albanskom i srpskom. Moje iskustvo na ranijem radu za UN u inostranstvu, govorilo mi je da će se na terenu sigurno pojaviti neke situacije u kojima neke osobe dovode u pitanje naš legitimitet i odgovornost za prikupljanje informacija i za obavljanje našeg specijalnog zadatka. Ispostavilo se da su moje prepostavke bile tačne, više puta u toku našeg rada postavilo se pitanje o našoj ovlašćenosti za obavljanje zadatka. Način na koji se postupalo sa mrtvima posle ratnih akcija i pridržavanje procedura, za mnoge je predstavljao veoma delikatnu stvar.

Zbog potpuno specifičnog karaktera zadatka, zapravo načina na koji se postupa sa leševima u raspadanju, na samom početku procena unutar Hrišćanske organizacije za pomoć nastrandalima bila je da će se možda javiti potreba za promenom ljudstva posle dve-tri nedelje na terenu. Ispostavilo se da tako česte promene nisu bile potrebne.

Prva grupa koja je radila na raščišćavanju bunara, promenjena je posle dve-tri nedelje provedene na terenu, izuzevši koordinatora projekta i šefa grupe. Ali učestalost izmena se promenila, jer je tempo raščišćavanja bunara značajno usporen, zbog opasnosti od mina i nedostatka stručnjaka za njihovo uklanjanje u toku prva dva meseca. Lokalno stanovništvo je angažovano da bi pomoglo timu u slučaju nužde, a oni su kasnije zamenili norveške članove

tima. Ovo je dogovoreno sa UNHCR-om pri planiranju projekta. Takođe smo svesno pokušali da olakšamo rad pojedinih članova tima u vezi sa praktičnim procedurama i tehničkom opremom koja je upotrebljavana u toku rada.

Ratne operacije su na putevima na Kosovu, posebno na asfaltiranim glavnim putevima, ostavile jasne tragove u vidu nebrojeno mnogo rupa posle miniranja i artiljerijskih napada. Osim na glavnim saobraćajnicama, kvalitet puteva je bio loš, najčešće su to bili putevi posuti šljunkom, koji je pre bio glina nego šljunak, i za svaki transport je bilo potrebno dosta vremena. Mostovi su na mnogim mestima bili uništeni. Osim toga transport su usporavale obilaznice koje su napravljene direktno po zemlji, bez ikakve podlage. Vojni transport je bio prioritetan, i kada su vojne kolone brundajući dolazile, sve ostalo je moralo da sačeka. Kad bi padala kiša, sve obilaznice i putevi posuti šljunkom postajali bi neprohodni zbog glinaste, klizave podlage. U nekim trenucima je vožnja po putevima na Kosovu bila prava noćna mora. U svako doba je zbog velikog broja kamiona s prikolicama na putevima, transport mogao da se oduži satima, čak i preko malih rastojanja, posebno ako bi padala kiša, a vi se zadesili na jednoj od obilaznica. Bili biste bukvalno zaglavljeni u blatu. A onda biste tu čučali, eventualno u redu, pola dana u iščekivanju da neko (obično vojska) preuzme inicijativu i odšlepa obične kamione, kamione s prikolicom i džipove koji su svuda naokolo stajali zaglavljeni. Potreba za dostavom svih vrsta robe i građevinskog materijala preko granice, bila je ogromna, a to je naravno uticalo na saobraćaj.

Po povratku izbeglica, na putevima je takođe bilo više privatnih automobila, uglavnom bez registarske tablice i osiguranja. Mnogi mlađi vozači nisu imali dozvolu, a njihova vožnja je prouzrokovala veliki broj fatalnih sudara. Kosovskim Albancima se nije dopadala vožnju u koloni. Prestizali su s leve strane i mogli da se nađu u potpunom saobraćajnom zastoju, kada bi saobraćaj stao u obe trake. U toku prvih meseci, na putevima na Kosovu zavladalo je stanje bezakonja, pre nego što je UNMIK-ova milicija uspostavila normalan rad.

Porodici Kukaljaj je sigurno bilo čudno što je iznenada morala da primi tako mnogo radnika hitne pomoći u katastrofi. Samo mesec dana ranije nihovu kuću su okupirali srpski vojnici. Jedan lokalni srpski vojni starešina dosetio se da je kuća Kukaljajevih odlična za glavni štab njegove jedinice. Sama porodica sa šestoro dece (5 Čerki i jednim sinom) bila je razdvojena u toku rata. Neke žene su držali kao taoce u jednoj vojnoj jedinici, i koristili ih kao živi štit protiv vazdušnih napada NATO-a, dok su druge bile u bekstvu ka Crnoj Gori ili Makedoniji. Druge dve osobe iz Dečana, koje su kasnije postale stalni članovi tima, biće posebno spomenute. Bećir Dukaj, samostalni privrednik iz Dečana, i Šefket Kukaljaj, sitni poljoprivrednik i bivši šampion Kosova u maratonu. Obojica su bili vanredno marljivi radnici, što nam je dobro došlo kada je trebalo izvaditi tone razvalina i đubreta iz bunara, pe nego što je bilo moguće izvući mrtve.

Vatreno krštenje – prvi bunar. Ispostavilo se da je bilo dvoje mrtvih u bunaru, jedan je bio zakačen za drugog, što je stvorilo probleme kada smo hteli da ih izvučemo ne oštetivši tela. S leva: Roj Ringnes, Bjern Holt, pisac Josef Martinsen, Egil Teger Andresen i Driton (Toni) Kukaljaj (prevodilac).

(Foto: Ken Opprann/Scanpix)

Krčenje bunara je moglo da bude obiman i u neku ruku težak zadatak. Prva prepreka koju je trebalo savladati pre nego što je rad uopšte mogao da započne, bile su mine i minske zamke u tom području. U naletu je otkriven veliki broj bunara jako zagađenih leševima, za koje se nije znalo da li su bili ljudski ili životinjski. Zahtev za brzom identifikacijom mrtvih u bunarima, i želja UNHCR-a da se sve brzo obavi iz ekonomskih razloga, predstavljali su faktore na koje je trebalo da obratimo pažnju.

Opasnost od mina je bila prisutna. Jako mnogo mina bilo je u zapadnom delu Kosova gde se odvijao najveći deo radova na bunarima. Mine su se mogle nalaziti svuda, pored puteva, na imanjima, u stambenim kućama, školama i na obradivom zemljištu. Izgledalo je da su mine nasumično ostavljane posle povlačenja srpske vojske sa Kosova. Jedan strašan primer je jedna mina koja je pronađena potpuno slučajno pored puta u stambenom naselju gde je tim živeo u toku prve nedelje u Dečanu. Rečeno je da je oblast očišćena od mina, i deca i odrasli su boravili u toj oblasti već čitav jedan mesec, kada je mina otkrivena. U uvodnoj operativnoj proceduri grupe, uklanjanje mina u oblasti bilo je stalna tačka na listi stvari koje treba proveriti, što je bila mera predostrožnosti. Međutim, to je usporilo rad grupe u toku prva dva meseca. UNHCR i UNMIK su izradili listu prioriteta sa različitim mestima i objektima gde bi trebalo ukloniti mine. Bunari nisu bili prioritetski objekti za tim koji je radio na uklanjanju mina. Problem sa uklanjanjem mina kasnije je kvalitetno rešen zahvaljujući povremenoj podršci Norveške narodne pomoći, koja je imala par stručnjaka za uklanjanje mina u toj oblasti. (Od stručnjaka za

uklanjanje mina stvorena je organizacija čije se centralno rukovodstvo nalazilo u UNMIK-u.) Posle nekog vremena projekat je dobio stalnu pomoć za uklanjanju mina, a nju je obezbedila Danska crkvena pomoć u nevolji (DCPN) koja je obučavala lokalno osoblje u uklanjanju mina, često su u pitanju bili bivši OVK vojnici preobučeni za ovaj zadatak.

Grupa na terenu
(Foto Josef Martinsen)

Bunarski tim u radu

RONILAČKA GRUPA

Posle dva meseca rada, vlasti iz Đakovice su uputile molbu za pomoć u potrazi za leševima u rezervoaru vode u Radonjiću, čijom se vodom snabdevalo oko 200.000 ljudi iz đakovičke oblasti. Tada na Kosovu nije bilo ronilaca sa potrebnom opremom. Do duše, KFOR je imao par ronilačkih jedinica, ali oni nisu bili planirani za ovakve zadatke, već su bili u pripravnosti za vojne potrebe. Lokalne vlasti u Đakovici uznemiravale su glasine o mnogim mrtvima u Radonjić razervoaruu. Sa privremenim lokalnim vlastima postigli smo dogovor o formiranju grupe od dva lokalna ronioca sa punom opremom. Da bi sprovele ovaj zadatak, opštinskim vlastima su nedostajala sredstva, a ni oprema nije mogla da se nađe na Kosovu. Dogovor je popstignut sa UNHCR-om koji je dao zadatak, i istražnim organom za ratne zločine ICTY-jem. U Đakovici je pre 1989. postojala jedna ronilačka škola koju je vodio Albert Morina. Srpska milicija je zatvorila školu, zaplenila svu opremu i odnela je za Beograd. Ako su nekom posle 1989. bili potrebni ronioci, za pomoć je morao da zove čak Beograd. U rezervoaru vode u Radonjiću, koji je napravljen 1960, ronioci su bili neophodni. Ronioce su, osim toga, zvali ako je bilo slučajeva davljenja po celom Kosovu. Pored ove, Albert Morina je u Đakovici vodio i jednu autoškolu. I nju je zatvorila srpska milicija, a rečeno mu je da će, ukoliko ne zatvori školu, imati posetu koja se teško zaboravlja. Posle 1989. hiljade Albance koji su bili zaposleni u javnom sektoru: školstvu, zdravstvu, miliciji i javnoj upravi, bilo je otpušteno bez ikakve osnove. Albert Morina nije bio jedini samostalni privrednik kome su pretili da mora da prekine sa svojim poslom. Ovakva politika je kao svoj glavni cilj imala da učini kosvske Albance pasivnim, delom da im oteža da zarade za život, tako da na kraju nestanu sa Kosova.

S vremena na vreme je tokom rada pritisak na grupu bio prevelik. Kako bi se smanjio, u nekim selima je uspostavljena saradnja sa lokalnim stanovništvom i KFOR-om. Do toga je došlo u trenutku kada tim nije imao dovoljno kapaciteta da obavi zadatak u roku koji je određen u dogovoru sa UNHCR-om. Prema dogovoru, rad na prijavljenim zadacima morao je da počne u roku od dve nedelje pošto bi stiglo obaveštenje. Lokalno stanovništvo je, sasvim prirodno, bilo okupirano jasnim utvrđivanjem identiteta žrtava. Hiljade porodica je očajnički tragalo za svojim članovima, i jedva su čekali da rad na raščišćavanju i identifikaciji počne. Neki su umeli da budu jako nasrtljivi. S vremena na vreme, dešavale su se tragikomične situacije, kao kada je grupa obavestila lokalno stanovništvo da u bunarima nije bilo leševa. Jedna žena koja je ostala bez muža, bila je sigurna da je bačen u seoski bunar. Pošto smo joj na kraju rada ispričali da to nije istina, nije mogla sa time da se pomiri. Nije htela da prihvati da je veoma duboki bunar bio prazan, i da u njemu nije bilo ničega osim vode. Na kraju smo morali da je pustimo da se i sama uveri. Pustili smo je da gleda preko monitora koji je prenosio slike snimane podvodnom kamerom. Ali joj je i dalje bilo teško da prihvati da u bunaru nije bilo mrtvih.

Napori mnogih kosovskih Albanaca su postali tako veliki da su zadobili psihičke smetnje. Napori za vreme srpskih ofanziva jeseni 1998. i proleća 1999, a potom i neizvesnost zbog nestalih članova porodice, bilo je više od onog što su psihički mogli da podnesu. Većina stanovništva je samo dva ili tri meseca ranije, bila izložena artiljerijskim i tenkovskim napadima, domovi su im bili spaljeni, njihovi susedi su bili ranjeni ili ubijeni, a većina se suočila i sa progonom i boravila u izbegličkim kampovima. Nikome od nas nije bilo čudno što sada, posle svega, poneko ima psihičke reakcije.

Ronilačka grupa u akciji kod Radonjića jezera u opštini Đakovica. S leva na slici Albert Morina (šef ronilačke grupe) i Besnik Spahia.
(Foto: Josef Martinsen)

Zajedno sa vojnim snagama, nestala je i čitava pređašnja srpska javna uprava. Sva oprema i arhiva koju je srpska uprava koristila, nestala je zajedno sa licima koja su zauzimala različite položaje, a ono što nisu poneli sa sobom, uništili su. UNMIK je dobio jedan gotovo nerešiv zadatak, da izgradi javnu upravu od temelja. A potreba za javnom upravom bila je, blago rečeno, urgentna. Zadaci za novu javnu upravu su čekali u redu da budu rešeni lokalno i "nacionalno". UNHCR je bio odgovoran za organizovanje programa hitne pomoći u katastrofi u vezi sa povratkom izbeglica. Većina se vratila u razrušene kuće, a do zime je ostalo još samo 3-4 meseca. Nevladine organizacije (NGO) iz različitih zemalja, preuzele su zadatak da po uputstvima UNHCR-a pomognu. U toku prvih mesec dana registrovano je preko 200 različitih humanitarnih organizacija na Kosovu. Ali bilo je dovoljno zadatka koje je trebalo obaviti. Uklanjanje mina, ponovna izgradnja kuća, škola i zdravstvenih ustanova bili su prioritetni zadaci, bilo je važno obezbediti krov nad glavom za što veći broj porodica pre nego što padne sneg. Zima 1999/2000. bila je jaka, sa temperaturom koja se spuštala do minus 29.

KFOR pomaže pri iskopavanju u Podujevu. Našli su poderani deo odeće, prvi znak da u uništenom bunaru ima još nečega osim vode.
(Foto: Josef Martinsen)

100 TONA SOČIVA

Rad na Kosovu u toku sedam meseci, sa fokusom na zlostavljane mrtve ljude nađene u bunarima i u rezervoarima vode, i na svakodnevnim razgovorima sa nesrećnim porodicama koje su grozničavo tragale za svojim nestalim članovima, mogao je da postane psihički potpuno razarajuće iskustvo, da nije bilo nekih slučajeva koji su se kasnije odigrali. ACT International (Action By Churches Together) je krovna organizacija koja predstavlja oko 200 različitih crkvenih zajednica širom sveta. Crkvena pomoć nastrandalima(CPN) pripojena je ACT-u. ACT je na Kosovu osnovao jedno predstavništvo u Prištini, i upravljao je u saradnji sa pet različitih crkvenih organizacija. U ACT-u sam dobio stalnu kancelariju, izveštaje sam slao načelniku ACT-a, a kao posmatrač učestvovao sam na stalnim sastancima štaba petkom. Slučaj koji je bio na dnevnom redu svakog petka, bilo je 100 tona sočiva.

Ovo sočivo se nalazilo u jednom skladištu u na području Mitrovice. Donator je bila crkvena zajednica Mennonite Central Committee, čije se sedište nalazi u SAD i Kanadi. Skladište je bilo rezervisano za materijal i opremu za ponovnu izgradnju, između ostalog, stambenih kuća. Očekivalo se da će materijal stići u najskorije vreme, a 2500 džakova sa sočivom zauzimali su značajan deo kapaciteta skladišta. Sočivo je stiglo iz Albanije, i trebalo je da posluži u snabdevanju hranom u izbegličkim kampovima, koje je trebalo, između ostalog, da organizuju ACT i CPN.

Proleća 1999, stotine hiljada izbeglica kosovskih Albanaca, preplavilo je severni deo Albanije i oblasti prema obali, a mnogi su tu i ostali. Onda su ACT i CPN počeli da postavljaju izbegličke kampove na severu Albanije, u blizini Kukeš, i pored gradova Dureš i Tirana. Sama Albanija ne bi mogla da se postara za sve ove izbeglice, bez pomoći sa strane. U jednom trenutku je postojao realan strah da će izbeglice morati da ostanu u Albaniji još jednu zimu, jer se tada činilo da NATO neće uspeti da primora srpske snage da izadu sa Kosova. Humanitarne organizacije očekivale humanitarnu katastrofu velikih razmara; blizu $1 \frac{1}{2}$ milion izbeglica je bilo u pokretu. Međutim, ispostavilo se da je NATO-bombardovanje same Srbije, bilo tako efikasno, da je Milošević posle 78 dana odustao i povukao svoje snage sa Kosova. Veći deo izbeglica se potom brzo vratilo na Kosovo. Rad na održavanju izbegličkih kampova je prekinut, a sočivo je predato ACT International, koji se nalazio u Prištini od juna 1999.

Moj bi ppravaco trebalo da bude vezan samo za mrtve u bunarima. Ali kada je bilo potrebno naći rešenje za problem sa sočivom u ACT-u, a pošto je prijavljeno da su i miševi i pacovi bili zainteresovani za sočivo u skladištu, ponudio sam se jednog petka na sastanku da rešim problem. Svakoga dana sam putovao po Kosovu, i razgovarao sa privremenim predsednicima opština, pa sam stoga lako mogao da u toku razgovora spomenem ponudu za sočivo. U svakom slučaju onde gde je potreba bila najveća.

Ali kada smo počeli da planiramo «operaciju sočivo», iskrsao je jedan praktičan problem. Margita, prevodilac i zamenik, iznenada mi je rekla da sočivo nije tako mnogo poznat prehrambeni proizvod na Kosovu. Mislima je da bi ljudi mogli da imaju problema prilikom spremanja sočiva. Posle jedne kraće rasprave, složili smo se da moramo da napravimo recept za upotrebu sočiva u svakodnevnoj ishrani. Pošto smo se ppravacvetovali sa par domaćica i sprovedli jedan test, odlučili smo se za jedan široko primenljiv receptom za «supu od sočiva i supu od sočiva sa još ponečim», koji smo odštampali na albanskom i srpskom. Recept smo davali zajedno sa sočivom.

Uzbuđenje je bilo veliko kada smo prvi put na jednom sastanku sa predsednicima opština, a pošto smo prvo predstavili projekat, izašli sa ponudom za sočiva. Da li su opštine mogle da prihvate nekoliko tona sočiva kao donaciju u hrani onim stanovnicima koji je nisu imali?

Odgovor je bio jednoglasno pozitivan. Ispostavilo se da je tako bilo uglavnom svuda. Dogovor o primanju od 2 do 7 tona sočiva, u zavisnosti od veličine opština, sklopljen je sa 17 od ukupno 30 opština. Opštine su se potom dogovorile sa humanitarnim organizacijama opštini, u vezi sa transportom do pojedinačnih porodica, a u ovome je, između ostalog, od velike pomoći bila organizacija majke Tereze. U mnogim mestima na Kosovu, bilo je realne potrebe za hranom i odećom za mnoge porodice koje su se upravo vratile u svoje razrušene domove. U toku 1 ½ meseca 100 tona sočiva je transportovano do opština, i hiljade kosovskih Albanaca i Srba probalo je jedno potpuno novo jelo. U predstavništvu ACT-a u Prištini su se zajedno sa upravnikom skladišta radovali što je problem sa sočivom rešen.

Ja sam zadržao 20 kg sočiva. Iskoristio sam ga na oproštajnom slavlju posle 7 ½ meseci na Kosovu. Tada je kolegama iz ACT International servirana supa od sočiva. Niko se nije žalio na hranu. Možda se nisu usudili?

DEČACI I DEVOJČICE IZ ULICE

Posle tri meseca se pojavio još jedan slučaj. CPN je u samoj Prištini inicirala školu košarke za mlade. Zbog iznenadnog odlaska kući, škola je ostala bez nadležnog lica, a iz predstavništva CPN-a u Oslu, pitali su me da li bih mogao do dalnjeg da preuzmem odgovornost za budžet, račune, nabavku opreme i nadgledanje, i ja sam prihvatio. Školu košarke su vodila dva kosovsko-albanska trenera, i imala je oko 120 učenika. Treniralo se posle škole i za vreme vikenda. Cilj je bio da se mladima skrenu misli sa teških životnih uslova u Prištini i sa svih strahova kroz koje su prošli u toku poslednjih pola godine. Škola košarke je bila strašno popularan potez, a odziv omladine je bio veliki. Za mene lično, ovaj angažman značio je pauzu od raščišćavanja, okružen smrću i razaranjem koje su srpske jedinice ostavile za sobom u kosovskim bunarima. Verujem da je za ove mlade kontakt sa nama strancima u civilu bio priyatna promena u odnosu na, inače, svakidašnjicu prepunu vojske. Jako su cenili posete za vreme popodnevnih treninga u toku vikenda. Osećali su da se neko sa strane interesovao za njih i ono Cime se bave, kao i da se interesovao za njihovo dobro.

Na treninzima se daje sve od sebe
(Foto: Josef Martinsen)

«Dečaci iz ulice»
(Foto: Josef Martinsen)

Vredna je pomena i jedna pomalo tragikomična epizoda iz svakodnevnog života, koja se desila odmah po preuzimanju Prištine od strane snaga KFOR-a. Odmah nakon što su britanske snage počele da patroliraju po ulicama Prištine, od lokalnog vojnog starešine stiglo je obaveštenje da mladi moraju da prestanu da se igraju «kauboja i indijanaca» i «policajaca i lopova» kao sva ostala deca na svetu. Dečiji pištolji i oružje su previše ličili na ono pravo, pa vojnici koji su patrolirali ulicama, nisu želeti da budu okruženi njime.

Dečaci i devojčice iz ulice u kojoj sam živeo, sigurno su se na početku pitali ko je taj čovek koji odlazi rano ujutru i vraća se kasno uvceče. Kako su dani prolazili, ispred kuće u kojoj sam živeo naletao sam na različite dečake i devojčice iz ulice. Na početku bi brzo nestali u nekom ulazu, ali sa smeškom i jednim «ćao», počeli su da uzvraćaju osmehe. Ali još uvek nisu imali poverenja u mene. Odlučio sam da napravim jednu «uličnu zabavu» za dečake i devojčice kakobismo mogli lepo da se upoznamo. Ispred kuće u kojoj sam živeo, nalazila se dupla garaža čiji je krov služio kao terasa. Tu je trebalo da napravimo zabavu. Margita je poslala pozivnice. 27. avgusta je sve bilo spremno za veliku uličnu zabavu sa kolačima i gaziranim sokom, i oko tridesetoro dece se pojavilo. Na moju nesreću, morao sam da što je brže moguće odem za Skoplje i donesem opremu koju su avionima poslali iz Norveške za našu grupu, ali kada sam se vratio oko deset sati uveče, zabava je još uvek bila u punom jeku. Slušala se muzika i igralo se, a deca su me toplo dočekala. Margita je uspela da pridobije Norvežanina Torbjerna Streja Pedersena (Torbjern je radio za CPN, bio je bivši oficir i obučeni ronilac, a kasnije mi je pomogao oko kupovine ronilačke opreme u Grčkoj), i još nekoliko lokalnih radnika ACT-a, za organizovanje zabave. Dečiju zabavu sa kolačima i gaziranim sokom, ne treba uzeti zdravo za gotovo, i treba održati obećanje. Ovo je bila prva dečija zabava posle mnogo vremena. Samo par meseci ranije, oni su bili izbeglice, u bekstvu sa Kosova, sa vojnicima, milicijom i paravojnim snagama za petama.

UNHCR-u nikada ni reč nisam rekao o mojim malim dodatnim poslovima, jer bi posle toga brzo došlo do diskusije o mandatu za moj zadatak na Kosovu. Ali ovi mali prekidi rada na izvlačenju mrtvih iz bunara, zapravo su mi dali dodatnu energiju za rešavanje zadatka.

20. MART 1999. U DOLCU

Proleća 1999. etničko čišćenje na Kosovu sprovedeno je duž tri glavna pravca od severa prema jugu:

Pravac 1: Mitrovica-Istok-Peć-Đakovica-Prizren-Crna Gora-Albanija (severni pravac)

Pravac 2: Priština-Mileševa- Orahovac-Prizren-Albanija (središnji pravac)

Pravac 3: Priština-Lipljan-Uroševac-Kačanik-Makedonija (istočni pravac)

Stanovnici gradova i sela nasilno su transportovani vozovima (teretnim vagonima), autobusima, privatnim automobilima ili traktorima, a mnogi su morali da beže pešice. To je za mnoge značilo višednevno marširanje. Na severu, na području Srbice, srpska vojska je već u martu 1998. počela sa sistematskim napadima na sela. Novinari lista Sandeј Tajms, Kris Stiven i Meri Kolvin, 8 i 15. marta 1998. su iz Prekaza izvestili o napadima na civilno stanovništvo i o srpskim vojnicima koji su nasumično ubijali po ulicama. Jedan starac tvrdi da su srpskoj specijalnoj policiji bili potrebni svedoci ovih ubistava, da bi se stanovništvo zaplašilo i tako napustilo svoje domove.

U tom trenutku Londonu traje hitan sastanak Kontakt grupe za bivšu Jugoslaviju, čiji su članovi Engleska, SAD, Rusija, Nemačka, Francuska i Italija. Izaslanici diskutuju o uvođenju

strožijih sankcija prema Miloševiću, ali sve se završava time što zapadne zemlje žele da povuku svoje diplomate. Rusija, koja je tradicionalni saveznički Srbije, preti vetom ako se one uvedu. Na sastanku britanskog ministra inostranih poslova Robina Kuka i predsednika Miloševića, Kuku je rečeno da je Kosovsko pitanje, pitanje unutrašnje politike, a samim tim i nešto što se ne tiče onih koji su po strani. Dva dana ranije, 18. marta, predstavnici kosovskih Albanaca su potpisali sporazum u Rambujeu, dok su Srbi odbili da to učine. Kosovski Albanci obrazuju privremenu vladu, koju su uglavnom sačinjavali pripadnici OVK-a, a koju je predvodio Hašim Tači.

Te subote, 20. marta 1999, u Dolcu u opštini Srbica, ubistva su ponovo postala «zaštitni znak» jednog od najsramnijih oblika ratnih zločina, koje će na Kosovu sprovesti srpska vojska, milicija i paravojne snage.

Ovog subotnjeg jutra u toku su i druge uzbudljive stvari, svih 1200 posmatrača OEBS-a sa zadatkom da kontrolišu postupke Miloševićevog režima na Kosovu, u velikoj žurbi prebačeno je na jug u Makedoniju. Kosovski Albanci su zanemeli. Iznenada im ne preostaje niko ko bi mogao da im pruži bar malo sigurnosti. Više nema međunarodnih organa koji bi mogli da prijave napade. U toku devet nedelja snaći će ih opšta katastrofa. Do kraja maja etničko čišćenje će pratiti i razaranje i spaljivanje kuća i pokretne imovine, a i lokalni sistem vododnabdevanja će se sistematski uništavati. Bunari, koji su od presudne važnosti za naseljavanje stotina hiljada ljudi, uništeni su i ili zagađeni. U bunare su bacani ljudi i životinje zajedno sa ostacima građevinskog materijala i đubreta koje bi im došlo pod ruku. Kosovskim Albancima nije bilo lako da se vrate u pogodene oblasti, ako su se uopšte i usuđivali. Po sredi je sistemski sproveden teror. Da bi se zaplašili svi kosovsko-alabanski stanovnici? Ili kao deo plana o preuzimanju kontrole? Razmere svega što se dešava su, u svakom slučaju, ogromne, blizu 1 ½ milion ljudi je u toku sledećih par meseci proterano iz svojih domova. Većina sa sobom na put uspeva da poneće samo malo odeće i hrane. Novac i vredne stvari su im sistematski oduzimali vojnici u toku bekstva.

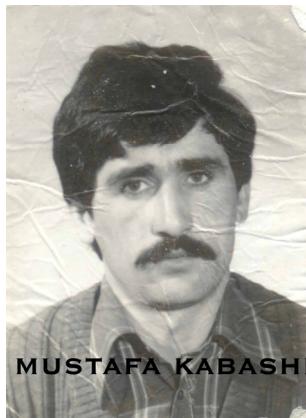
Ovog subotnjeg popodneva pojavljuju se prve alarmantne međunarodne TV-reportaže sa kosovskim Albancima u bekstvu južno prema Albaniji i Makedoniji. Srpske vojne jedinice, sa više od 40.000 vojnika, u ubrzanom tempu se prebacuju sa svojih borbenih položaja po Kosovu. «Operacija potkovica» je pokrenuta i na strateškom i na taktičkom nivou.

U štabu NATO-a u Monsu su ove večeri, 20.marta, odahnuli jer su OEBS posmatrači uspeli da napuste Kosovo bez gubitaka, i niko nije uhvaćen kao taoc, čega se vrh NATO-a i OEBS-a pribajavao. Izbegli su da se ponovi situacija kao sa taocima u Bosni, kada su vojnici UN-a zarobljeni i privezani za potencijalne ciljeve koje je NATO trebalo da bombarduje. Istovremeno se u operativnoj jedinici u štabu NATO-a intenzivno radi na tome da se privede kraju određivanje prvih vojnih ciljeva. Važno je da ciljevi koji treba da se bombarduju, ostanu u tajnosti sve dok se operacija, u stvari, ne završi; sigurnost pilota i efekat iznenadenja, od vitalnog je značaja. NATO ima loša iskustva sa informacijama koje mogu da procure u fazi planiranja budućih operacija. U oktobru pre toga, jedan francuski oficir iz štaba NATO-a, predao je Srbima informacije o planiranim operacijama (Wesley Clark:177). Osim planiranja u glavnom štabu, odluke o ciljevima koji treba da se bombarduju, moraju biti i politički odobrene. Ženevska konvencija i međunarodni zakoni su iglene uši kroz koje svi potencijalni ciljevi moraju da produ. Mogućnost da negde procuri kada se radi u takvim uslovima, svakako je velika.

Dolac se nalazi par kilometara južno od varoši Srbice na severozapadu Kosova. Početkom marta počeli su sa napadima na sela južno od Srbice. Koriste su tenkovi i artiljerija. Meštani slute nevolju i beže duž puteva koji vode prema zapadu i jugu. Neki se sklanjaju u obližnje šume i planine. Meštani sela Dolac ovih dana su užurbani, skupljaju sve što mogu da ponesu i beže. Porodica Kabaši se odlučila da beži u planine, dok se otac porodice, zajedno sa nekim nećacima, odlučuje da ostane i pazi na kuću i stvari. To je za Mustafu Kabašija bila sudbonosna odluka. Njegov sin Avdil, priča sledeće o onome što se desilo:

«Zovem se Avdil Kabaši i živim u Dolcu. Sin sam Mustafe Kabašija (52), i mogu da pričam o strašnim stvarima koje su se desile ovde u Dolcu, a koje su počinile srpska milicija i paravojne snage. Kada je napad počeo, moj otac je bio u selu zajedno sa svoja tri nećaka. Pokušali smo da ga nagovorimo da nam se pridruži u planini gde se ostatak porodice sakrio, ali je on insistirao da ostane i pazi na kuću. Posle tri dana sam se vratio da bih ovog puta sa sobom u planine poveo oca. Srbi su počeli da pale kuće u selu. Ali otac je i dalje insistirao da ostane tu i pazi na naše imanje. 20. marta 1999, u 4 popodne, srpske vojne snage su napale oblast u kojoj smo živeli. Otac je bio prinuđen da beži, a istovremeno je tragao za svoja tri nećaka. Kasnije, kada sam sreо svoja tri rođaka i upitao ih da li su videli oca, ništa nisu znali. Ništa osim da su ga zarobili. Raspitivali smo se u zatvoru; na njihovim listama je bilo ime moga oca, ali su nam rekli da je sa svojom porodicom otišao za Albaniju. Kada sam se vratio u svoje rodno mesto, spustio sam se do zaravni ispod kuće gde je bunar. Imao sam čudan osećaj da su oca možda bacili u bunar. Pitao sam komšiju Saliju, da nije primetio nešto čudno kod bunara – ali on je rekao da nije. Rekao sam Saliju da mislim da su oca bacili u bunar. Spustili smo se i bolje ispitati mesto. Iznenada sam ugledao očevu jaknu. A posle toga smo otkrili oca u bunaru.»

«Zovem se Bajram Kerolji i iz Dolca sam. Srpska vojska je okupirala naše selo. U selu sam sreо Mustafu, pa smo otišli do njegove kuće zajedno sa još dva Mustafina nećaka. Nas četvorica smo se krili u Mustafinoj štali dva dana. Iz štale smo mogli da vidimo vojne i paravojne snage, u dvorištu su bila dva tenka. Mogli smo da vidimo i neke naoružane civile, oni su pričali albanski. Trećeg dana smo sva četvorica otišli do jednog šumarka u brdu, ne tako udaljenog od mesta na kom smo se krili. Kanije smo videli neke civile u našem dvorištu, vratili smo se i otkrili da je to bila samo naoružana milicija u civilu. Nas trojica smo uspeli da otrčimo natrag do šumarka, ali je Mustafu, koji je bio stariji od nas i ne tako brz, uhvatila milicija, i od tada više nismo videli Mustafu.»

Mustafa Kabaši, 58 godina iz Dolca u Srbici, (Slika, jedina koji je porodica našla u ruševinama posle srpskog haranja, pozajmljena je od porodice)

24. MART U LAPUŠTICA

Lapuštica u Podujevskoj opštini se nalazi na oko 40 minuta vožnje severoistočno od Prištine. Ne deli ga mnogo kilometara od granice sa samom Srbijom. Oblast je iskorišćena za

prodor i tranzit srpskih jedinica poslatih na Kosovo. Zime 1998/99. na sastancima NATO-a i Miloševićevog režima, podujevska oblast je bila predmet mnogih diskusija. Srbi su u ovu oblast opet smestili svoje vojne jedinice bez prethodnog odobrenja, i time prekršili rezoluciju 1199 i cilj misije OEBS-a. Bez pridržavanja dogovora o obustavi vatre, sela u ovom području su napadnuta. Kada su Srbi februara-marta 1999. započeli etničko čišćenje svom silinom, srpski pravci snabdevanja su išli preko podujevske oblasti. 24. marta, rano ujutru, srpski vojni i paravojni odredi, ojačani oklopnim vozilima, krenuli su prema Lapuštici sa glavnog puta pokraj Podujeva, osim toga je već par dana trajao napad na sela. Ovo nije bio prvi put da Lapuštica bude napadnuta, isto se desilo u decembru četiri meseca ranije. Sada su vojnici i paravojne snage došle sa specijalnom opremom za paljenje kuća.

Hamide Havoli (82) i njen mentalno zaostali sin Imer (32) stoje pred kućom koja se nalazi na 150 metara od prašnjavog šljunkom posutog puta i posmatraju kako im vojnici i paramilitarci prilaze. Hamide mora da sedne na stolicu koju uvek drži pred kućom; više ne može da tako dugo bez prekida bude na nogama. Muči je desna noga, amputirana je do kolena, i ima drveno stopalo. Brzo se zamara. Imer postaje uznemiren. Njemu se uopšte ne sviđaju ljudi koji se približavaju njihovoj kući. Nešto mu govori da je situacija opasna. Trenutak pre nego što će vojnici stići do kuće i Hamide, Imer joj govori da će u šetnju i nestaje iza kuće. Ono što je potom usledilo, imalo je katastrofalne posledice po Hamidu. Skender Havoli, Hamidin nećak, priča:

«Starica, Hamida Havoli, koja je nađena u bunaru, bila je moja tetka. Oblast u kojoj živimo, Lapuštica, srpski vojnici i paravojne snage držali su pod okupacijom mesecima od 1998 do 1999. Podujevo je bila oblast kuda je srpska vojska prodrla na Kosovo i nije mnogo udaljena od granice sa Srbijom prema istoku. Početkom 1999. OVK je izdao narađenje za opštu mobilizaciju protiv srpskih vojnih, milicijskih i paravojnih snaga, koje su jeseni 1998. bombardovale sela i proterale kosovske Albance iz njih. Bio sam jedini muškarac u našoj porodici i zato sam morao da se prijavim u OVK snage, koje su pokušali da oforme.

Pre nego što sam se prijavio u lokalne OVK-snage, srpski vojnici su mnogo pucali na Lapušticu. Nekoliko meseci je trajao artiljerijski napad na stambene zgrade na ovom području, nekoliko ljudi je poginulo za vreme napada. Prva ubijena osoba decembra 1998. bio je muškarac koji se zvao Isak Havoli. Kasnije, kada je počela druga srpska ofanziva u ovoj oblasti, u Lapuštica je ubijeno 24 osobe. Srbi su koristili posebnu opremu za paljenje stambenih zgrada. Među ubijenima je bilo dece, žena, starijih ljudi i hendikepiranih osoba. Zbog neprekidnog bombardovanja, ljudi su ponovo počeli da beže iz ove oblasti. Moja tetka i njen mentalno zaostali sin Imer, ostali su u selu. Hamida je bila fizički hendikepirana još od 1941; za vreme drugog svetskog rata je polomila jedno stopalo. Zbog loše obavljenog posla doktora koji ju je lečio, stopalo je zahvatila gangrena i moralo je da bude amputirano; od tada je morala da koristi drveno stopalo. Mislim da su Srbi ubili moju tetku i bacili je u bunar 24. marta 1999, jer je tog dana njen mentalno zaostali sin došao do mesta gde sam boravio sa još 11 drugih OVK vojnika. Ispričao je da su srpski vojnici došli do njihove kuće, i da je otišao jer se uplašio od njih. Tada sam poslednji put video Imera Havolija. U aprilu smo se spustili do sela, i tamo smo zatekli mnogo mrtvih, i OVK vojнике i civile. Privremeno smo ih sahranili u grob dubok oko 30 cm. Kada su NATO-snage došle na Kosovo, a srpske se snage povukle u Srbiju, meštani su počeli da se vraćaju. Ali nismo mogli da uđemo u selo pre nego što je prošlo 2-3 nedelje, jer su Srbi postavili mine u kraju pre nego što su ga napustili. Otišao sam do kuće svoje tetke, da bih potražio nju i njenog sina, ali ih nigde nisam video. Pitalo sam sve koji su tu živeli, da li su videli Hamidu i Imera, ali bez rezultata. Posle deset dana traganja sanjao sam san u kome mi Hamida kaže da nije daleko.

Sledećeg dana sam otišao do jednog starca koga sam poznavao, i upitao ga šta bi san mogao da znači. Starac me je posavetovao da se spustim do razorenog bunara, uveče, kada sunce zađe. «Ako vidiš mušice nad bunarom i oko njega, tu možeš da tražiš Hamidu.» Spustio sam se do bunara sledeće večeri i video mušice kako kruže nad rayorenim bunarom. Sledeceg dana ujutro otišao sam do jedne međunarodne Humanitarne organizacije da zatražim pomoć u pronalaženju moje rođake. Ova organizacija je kontaktirala CPN/ACT u Prištini. Došli su do Lepravacvića i bagerima iskopali bunar, jer je bio potpuno uništen tako što su kamenje, zemlja i cigle ubaćeni u bunar, ispunivši ga do vrha. Skroz dole u bunaru, ispod svog tog otpada, našli smo Hamidu. Ključevi od kuće su joj i dalje visili o pojasu, ali drvenog stopala nije bilo. Ali se video metalni deo za koji se pričvršćivalo drveno stopalo.»

19.00 je sati. Ranije tog dana Hamida Havoli je ubijena i bačena u bunar pred njenom kućom. Nešto južnije, u selu Kotline, 22 osobe su osakaćene, ubijene i bačene u dva bunara.

Hamide Havoli, rođena 1917 u Lapuštici. Od najbliže porodice, žive su dve čerke Hira i Fahrije.

Imer Havoli, 32, hamidin mentalno zaostali sin

Britanska jedinica KFOR-a pozajmila je bager kako bi iskopala razrušeni bunar u kome smo našli Hamide (82). Živila je u kući pokraj bunara

(Foto: Josef Martinsen)

NATO sada šalje svojih prvih četiri ili pet krstarećih raketa prema Prištini, koje su ispaljene sa ratnih brodova. Cilj su srpski komandni štabovi i štabovi za vezu. Naređenje za napad izdato je u glavnom štabu NATO-a u Monsu. Bombarderi u vazdušnoj bazi u Avijanu, dobili su narađenje za napad 48 sati ranije. Ratni brodovi koji prelaze preko Jadranskog mora, šalju projektile koji pogadaju ciljeve u samoj Prištini. Ciljevi za bombardovanje su stacionarne sistemi poput komandne centrale, radarskih sistema i štabova za veze. Koordinate ovih sistema su bile unapred poznate, pa su ih krstareće rakete lako pronalazile čak i u lošim vremenskim uslovima. Ali nije bilo lova na vojne jedinice raštrkane po terenu koje su bile u stalnom pokretu. Vreme je bilo previše loše da bi bombarderi sa velikih visina mogli precizno da izvedu navođeno bombardovanje vojnih jedinica koje proganjaju civilno stanovništvo. Za NATO je prva noć bombardovanja Srbije i Kosova, uspešna. Svi su se bombarderi vratili netaknuti u bazu u Italiji, a u operativnom štabu u Monsu, uzdahnuli su s olakšanjem posle NATO-vog prvog masivnog vazdušnog napada na neku drugu državu u Evropi.

Održani su prvi brifinzi za štampu o ofanzivi, u štabu NATO-a u Briselu. Svakodnevno se prepodne održavaju brifinzi za štampu za nebrojeno mnogo novinara i TV-stanica; interesovanje za dešavanja u Srbiji i na Kosovu je veliko.

28. MART U DRENICI

Drenica se nalazi u srcu Kosova, nedaleko od grada Glogovca, i na približno sat vremena vožnje kolima od Prištine. Srpska vojska, specijalna milicija i paravojne snage u ovoj oblasti, danas su veoma aktivne. Odvija se akcija od-kuće-do-kuće. Meštani su primorani da napuste svoje domove i daju se u beg na jug i van Kosova. Kuće se pale, a nameštaj se uništava ili oduzima, one koji odbiju da napuste oblast, zlostavljuju i ubijaju. Prošlo je samo par dana od masakara u selima Bellacerkvë (Bela Crkva), Krushë e Vogel (Mala Kruša), Krushë Mahde (Velika Kruša). U prvom je ubijeno 55 osoba (najmlađi je dečak od 4 godine), a u drugom 101 osoba (ITCY 2001:44-45, 46-48).

Ovih dana je došlo do opšte katastrofe na Kosovu. U mnogim selima se masakriraju ljudi, stravičan broj Albance. Osim toga, broj izbeglica duž puteva, dostigao je stotine hiljada. Rezolucija 1199 Saveta bezbednosti UN-a o zaštiti kosovskog stanovništva – u slučaju nužde vojnom silom – ne daje rezultate.

Masovno prisustvo srpske vojske plaši kosovske Albance. Mnogi znaju da je NATO započeo svoju vazdušnu ofanzivu, ali Albanci ne vide da se nešto dešava oko njih. Kako je moguće da uopšte ne stiže pomoć protiv srpskih vojnih i paravojnih jedinica?

Mustafa Bajraktari priča o dešavanjima u Drenici, kada su Hasan Bajraktari (29 godina) i Ekrem Bajraktari (40 godina) ubijeni i bačeni u bunare:

«Nedelja je, 28. mart 1999. U deset sati ujutru specijalna policija dolazi do naše kuće koja se nalazi relativno daleko od glavnog puta između Glogovca i Srbice. Milicija naređuje svim članovima porodica da napuste oblast. Mustafa, koji se sakrio na tavanu, čuo je 7-8 hitaca pošto je porodica napustila kuću. Ostaje da leži tamo jer milicija počinje da koristi kuću. Kroz dva dana milicija napušta kuću. Mesec dana kasnije smo pronašli Hasanovo i Ekremovo telo u bunaru, ali smo ih tu i ostavili, jer su Srbi još uvek bili u blizini. Treća žrtva je bio Šaban Krasnići (30 godina). On je bio Mustafin sestrić i imao je deovjčicu od pet godina. Pronađen je ispod jednog srušenog kućnog zida.»

Ekrem Bajraktari, 26 godina, s leva, Hasan Bajraktari, 29 godina

2. APRIL U VOLJAKU

Binak Beriša je osećao jak nemir. Nije mogao da se opusti. U njihovoj kući je smešteno jedanaest porodica. To su porodice koje su izbegle iz sela sa severa. Mnogi su bili bez odeće i hrane. Binak je smatrao da moraju da pomognu ovim ljudima u nevolji. Bujica izbeglica duž puteva prema jugu, neprestano je rasla. U selu se diskutivalo o ovoj situaciji. Da li su Srbi zaista bili toliko ludi, da proteraju sve kosovske Albance sa Kosova? Seljani nisu mogli u to da poveruju. I kao da nije bilo dovoljno što je u vazduhu visila pretnja da budu isterani iz svojih domova, još je i vreme poslednjih dana bilo neuobičajeno loše. Odavno se nije desilo da je kiša padala toliko dana bez prestanka, i svi manji putevi su postali glinasto-blatnjava masa koja se lepila za cipele i odeću. Binak se plašio za vlastitu porodicu; ženu, osam čerki i tri sina. Da li će vojska i specijalna milicija doći i do Voljaka i proterati ih ka jugu u Albaniju?

U Voljak su stigli ujutru, s gornje strane sela, oko kilometar iznad puta za Đakovica. Napad artiljerije je većinu meštana isterao na puteve i van sela. Kada je napad prestao, došli su vojnici i milicija. Oni su ulazili u kuće, i terali preostale meštane na jug, za Đakovica.

Petak je, 2. april, prepodne. NATO-bombardovanje Srbije i Kosova ušlo je u drugu nedelju. Etničko čišćenje Kosova traje već par nedelja. Sada je već svima jasno da je reč o tragediji, stotine hiljada je u bekstvu.

Dan ranije su generalni sekretar Havijer Solana i general Klark održali konferenciju za novinare u Briselu. Solana je započeo s isticanjem da su politički ciljevi NATO-a i dalje isti:

- najpre se mora zaustaviti ubijanje i uništavanje ljudskih života i imovine.
- kao drugo, mora se sprečiti strašna humanitarna situacija kakva je sada na Kosovu, i stvoriti mogućnost da se izbeglice vrate.
- kao treće, moraju se srediti odnosi, tako da se nađe političko rešenje krize na Kosovu, utemeljeno na sporazumu iz Rambujea.

«Posle nedelju dana vazdušnih operacija, ubedjen sam da smo znatno uticali na zločinačku ratnu mašineriju iz Beograda. Smanjili smo njenu rušilačku moć na Kosovu,» kaže Klark, a onda nastavlja sa vojnim obaveštenjima: «Kao što možete da vidite, obruč se steže oko jugoslovenskih vojnih snaga. Dejstvo naših vazdušnih napada će biti veoma razorno.»

Ali ljudima u Voljaku i stotinama hiljada drugih kosovskih Albanaca, vazdušni napadi NATO-a na Srbiju nisu ni od kakve pomoći. Miloševićeva vojna mašina na Kosovu ima gotovo odrešene ruke da radi šta hoće, a to i čini.

Ajše Beriša, Binakova žena, sedi pred glavnom kućom dok priča šta se dalje dešavalо:

«Opkolila nas je srpska vojska, isterala nas iz kuća i sa naših imanja. Mi smo na našem imanju smestili mnoge druge porodice, a njih su ranije naterali da napuste svoje domove u susednim selima. Moj muž je rekao vojnicima da ne može da napusti imanje do daljnog, sve dok je kod nas privremeno živilo toliko drugih porodica, a za koje je osećao odgovornost. Završilo se time što su počeli da tuku moga muža oružjem. Onda su mu naredili da legne na zemlju, a zatim su ga ubili, a celu porodicu su naterali da gleda. Jednom meštaninu, Baškemu Beriši, starom 32 godine, vojnici su naredili da doveze traktor i utovari mrtvo telo na u prikolicu. Beriši su onda naredili da vozi. Kasnije smo saznali da su mog mrtvog muža bacili u bunar oko 12.00 sati, zajedno sa leševima tri žene iz sela. Nas ostale su naterali da smesta napustimo imanje i selo. Sa naših 11 dece, 8 čerki i 3 sina, od kojih je najmlađe imalo 11 godina, morali smo da uzmemo put pod noge, a da nismo uspeli gotovo ništa da ponesemo sa sobom. Za vreme bega sam uspela da držim porodicu na okupu, ali sada, pošto smo se vratili, osećam fizičke i psihičke

posledice. Psihički sam slomljena. Posle svega što smo doživeli, stalno me boli glava i nisam u stanju da uradim ništa korisno.»

«Zovem se Miradije Beriša i iz Voljaka sam. Nisam bila prisutna u trenutku kada su se odigrala ubistva, ali dve žrtve su moja majka Aze Beriša, stara 48 godina, i moja sestra Era Beriša, stara 18 godina. Seljani su mi ispričali da su Srbi napali 2. aprila i naterali meštane da napuste selo. Srbi su zadržali neke seljane, između ostalog moju majku i sestru. Dva meseca kasnije, kada smo se vratili u selo, našli smo četvoro mrtvih bačenih u jedan bunar. Moju majku, Azu Berišu, i moju sestru, Eru Berišu. Drugo dvoje su bile komšije Đer Beriša, stara 79 godina, i Binak Beriša, star 56 godina. Seljani su iz bunara izvukli četvoro mrtvih, rad je predvodio Rahman Beriša.»

«Zovem se Muj Beriša, i iz Voljaka sam. Ja sam nastavnik. Jedna od mrtvih iz bunara, moja je majka Đer Beriša (79 godina). Kada su se odigrala ubistva, bio sam u Nemačkoj kod čerke u poseti. Na nemačkoj televiziji smo videli neku reportažu sa Kosova. Ispostavilo se da se radi o Voljaku, i da je moja majka jedna od žrtava.»

Dan ranije, 1. aprila, Havijer Solana drži briefing za novinare zajedno sa Veslijem Klarkom. Daju informacije o razvoju situacije posle nedelju dana bombardovanje Srbije i Kosova. Solana, između ostalog, kaže: «Posle nedelju dana bombardovanja, ubeđen sam da smo bitno uticali na zločinačku ratnu mašineriju iz Beograda. Smanjili smo im mogućnosti za sprovođenje zločinačkih akcija.» (Nato Press Release 1999-045)

Pravo stanje na Kosovu je potpuno drugačije, srpska ratna mašinerija stalno povećava pritisak na kosovske Albance; na hiljade njih je ubijeno, a stotine hiljada proterano iz domova prema granici sa Albanijom i Makedonijom. Korist od NATO-snaga koje operišu na kopnu ili u vazduhu, protiv Miloševićevih vojnih, paravojnih i milicijskih snaga koje besne po kosovskim selima, je izostala.

Binak Beriša (56 godina). Završio je osnovnu školu. Dok je služio vojsku u Jugoslovenskoj armiji, učio je za kuvara i završio vojsni kurs za kuvara. Kasnije je se zaposlio kao kuvar za rudare. Porodica je, inače, obraživala imanje veliko 2 hektara.

Aza Beriša (48)

GJERE BERISHA

Nose Đera Berišu (79)

AZA BERISHA

VOLLJAK

Upravo je iz bunara izvučena Aza

12. APRIL U GALAREVO

Kosovo gori. Sa autoputa se mogu videti nebrojene kuće u plamenu, dim se spustio kao tepih nad pejsažom pod kišnim oblacima.

Galarevo leži tik uz glavni put između Prištine i Peći, i nedaleko od varoši Kline. Prostor je ravničarski, tipična poljoprivredna oblast. Još od 24. marta milicija i paravojne jedinice sprovode «akcije etničkog čišenja», koje se sastojji u tome da stanovnici prisile da napuste svoje domove i upute se ka jugu iz Kosova.

Nazim Morina (26 godina.), sin Ramadana Morine(65 godina.), priča šta se dogodinailo u njihovoј kući:

« Tog 24. marta specijalna policija je došla u našu kuću, odvela mog oca i njegovog brata Bajrama Morinu (57 godina.) i poslala ih u Kijevu, gde je specijalna policija imala svoju stanicu. Posle 3 sata obojica su puštena na slobodu, ali samo dva sata kasnije policija se vratila i ponovo ih odvela sa sobom. Ovog puta u Galarevu, gde su ih jako oštro saslušavali i tukli. Policija im je naredila da idu u pravcu sela Dobar Dol koje je poprilično udaljeno od puta ka Đakovici. Moj otac je odbio ode, nije želeo da napusti svoj rodni kraj. Policija mu je pucala u stopalo i povela ga sa sobom. Poslednji dan kada su mog oca videli živog, bio je 12.april. 13. juna smo se vratili u naše selo. Posle nekog vremena moj otac je pronađen u bunaru Ajeta Morine, a izvadio ga je norveški tim za raščišćavanje bunara. Telo Ramadana Morine bilo je ozleđeno ubodima noža, a njegove oči iskopane. Ramadan je sahranjen u selu Ridževu.»

Tog 12 aprila NATO je već treću nedelju nastavljaо sa bombardovanjem, a vreme je još uvek bilo loše. Srpske trupe su nesmetano nastavile sa čišćenjem. Teško je naći bilo koje drugo

objašnjenje zašto je stotine hiljada izbeglica pristizalo ka Albaniji i Makedoniji. Pouzdanost NATO-a je počela da slabi, NATO nije bio u stanju da izvršava operacije koje mogu da smanje pritisak nad kosovskim Albancima. NATO se našao u čuvenoj «Catch 22» - situaciji. Kako se stvari razvijaju, još uvek nema nikakvih mogućnosti da NATO i glavnokomandujući alijanse sprovedu mere protiv srpskih snaga unutar Kosova, koje mogu da spreče stravično nasilje koje će potom biti otkriveno. NATO je na putu da izgubi rat na Kosovu, ali zauzvat su šanse možda veće da se osvoji rat u Srbiji, gde se bombardovanje nastavlja sa neumanjenom snagom.

Ramdan Morina(65 godina.) žrtva iz bunara i njegova žena Kade Morina (59) koja je još uvek živa.

Ramdan nije imao nikakvo obrazovanje, radio je kao zemljoradnik.

12. APRIL U VERMICAMA

U Srbiji je Miloševićev režim uspostavio potpunu medijsku cenzuru. Ratno stanje je objavljeno 24.marta, što je vlastima proširilo ovlašćenja pa su mogli da, između ostalog, kontrolisu sve medije. Ali ima još uvek onih koji su kritični prema Miloševićevskoj ratnoj politici. Danas, 12. aprila, ubijen je urednik opozicionog lista, Slavko Ćuruvija, pod misterioznim okolnostima u centru Beograda.

Sada oni dolaze sami, paramilitarci i policija, s obzirom da je većina kosovsko-albanskih stanovnika proterana. Više im nije potrebna vojska da im pomogne pri teškom radu. Sada su zgrade na redu da budu zapaljene. Sa odstojanja se mogu videti bezbrojne kuće koje gore, dim se spuštao svom težinom. Ono nezamislivo samo što se nije dogodinailo. Razaraju se po čitava sela. Ovde se upravo sprovodi taktika spaljivanja do temelja; na ovo mesto kosovskim Albancima neće biti lako da se vrate.

Vermice nisu daleko od Galareva, gde je Ramada Morina danas ubijen i bačen i bunar. To isto se sada dešava i u Vermicama. Sadije Gaši, koji živi u Klinama, priča:

«Moja majka Ćamila (72 godinaine) nađena je u jednom bunaru u Vermicama. Nema svedoka za ono što se dogodinailo. Moja majka je živela sama u Vermicama, vratila se kada su sve ostale stanovnike, u trenutku kada su artiljerija i tenkovi počeli sa pucnjavom 27.marta, Srbi prinudili da napuste selo. Poslednji dan kada je moju majku viđena živa, bio je 12.april, tako da ne znamo tačno kada je ubijena i bačena u bunar. 16. juna su deca moje rođene braće, Rahim og Hadži Kastrati svratila do majčine kuće i našla je u bunaru. Izvadili su je odatle i sahranili istog dana u selu. Pucali su joj u glavu i u leđa.»

13.APRIL U DEČANIMA

Danas su ponovo nađeni mrtvi na trima mestima na zapadu Kosova: Streoc, Luka i Studenica, u oblasti koju kosovski Albanci zovu Rafši i Dukagjin. Juče su Galarevo i Vermice bili mesta zločina za ubistva.

U opštini Dečan smo osnovali bazu za projekat raščišćavanja bunara. Dečani se nalaze u centralno-zapadnom delu Kosova. Ovde se takođe ACT (DCPN) bavio projektom za vodosnabdevanje, ponovno podizanje kuća i uklanjanje mina. Dečani su možda jedna od najteže pogodenih oblasti na celom Kosovu, oko 80% svih građevina (porodičnih kuća, škola, itd) je manje ili više uništeno tokom onih dvaju ofanziva koje su srpske snage sprovele od jeseni 1998. do proleća 1999. Tim za raščišćavanje bunara je bio dobro prihvaćen od strane stanovništva iz te oblasti, a stupili smo i u kontakt sa mnogim sposobnim ljudima, koji su ubrzo potom angažovani, ispočetka samo kao pomoćno ljudstvo, da učestvuju u radu na projektu. Ali kako je vreme odmicalo zamenili smo norveške članove tima sa već angažovanim lokalnim stanovništvom. Oba naša prevodioca, Margita Kukaljaj i njen brat Driton (Toni) Kukaljaj, su, kao što je pomenuto, iz Dečana.

Ćamila Kastrati, rođena 1928. Bila je domaćica i radila je zajedno sa svojim mužem na omanjem imanju. Majka petoro dece.

Čista je slučajnost što je Margita Kukaljaj nastanjena u Dečanima, postala prevodilac, a kasnije i moj zamenik na projektu za raščišćavanju bunara. Već pre nego što je druga ofanziva Srba otpočela na Kosovu, Margita je radila kao prevodilac za jednog posmatrača OEBS-a. Ovde sledi njena priča:

«Dan pre nego što je OEBS napustio Kosovo 20. marta 1999, bila sam na terenu kao prevodilac jednom tročlanom timu OEBS-a za verifikaciju: jedna žena iz Švedske, Eva Janson, jedan Švajcarac, Filip Šerer, i jedan Rus čijeg se imena ne sećam. Mesto na kome smo radili bilo je Junik, a ogromne snage srpske vojske su tu imale svoju bazu. Stanovnici sela su bili u teškoj situaciji s obzirom na vojsku i paramilitarce sve vreme oko sebe. Nadali su se da će na pregovorima u Rambujeu doći do konačnog rešenja i podnpravculi svo zlostavljanje i loše uslove za život još od leta 1998, kada je počela prva srpska ofanziva protiv civila. Kad su na prelazu između 1998/1999 došli, stanovništvo je svoju nadu polagalo u posmatrače OEBS-a i pravcačali su se u toj meri sigurno da nisu hteli da dozvole da ih proteraju sa Kosova. Ali s obzirom da su Srbi u martu 1999. povečali pritisak na stanovništvo, mnogi su se pravcačali jako nesigurno. Šta će se desiti, da li će OEBS napustiti Kosovo? Pitali smo posmatrače OEBS-a šta bi bilo najbolje uraditi, a odgovor je bio: Stvari će se vremenom popraviti, ostanite u svojim kućama. Uveravanja OEBS-a su umirila ljude. Sutradan je iz kancelarije OEBS-a u Dečanima u 20.00 sati stiglo obaveštenje svim timovima da se momentalno vrati u kancelariju. Pravcatila sam kao da se iznenada sve pretvorilo u prah, sada u selima nije ostao nijedan od pripadnika OEBS-a. Stanovništvo se uzdalo u uveravanja OEBS-a da će sve biti u redu. Najednom, njih više nije bilo, a nesigurnost i strah od toga čega bi se vojne i paravojne grupe mogle dpravcatiti, širili su se velikom brzinom.»

NATO je počeo sa bombardovanjem 24.marta uveče, a moja porodica – otac, majka, sestra i ja sama, smo ostali smo unutra sledeća tri dana, ostatak porodice je bio u Prištini. Onda je došla vojska i primorala nas da se preselimo u jednu drugu kuću u blizini, gde su skupili mnoge civile, stare, decu i bolesne. Vojne jedinice su preuzele sve kuće u okolini, a mi civili bili smo smešteni u nekim kućama između svih ovih vojnih jedinica. Istog dana došla je milicija i saslušala mene u vezi sa mojim aktivnostima vezanim za OEBS. Ubrzo potom su napustili kuću i rekli da će se vratiti zarad daljih ispitivanja. Prepala sam se na smrt i nakon otprilike 2 sata

pošto je milicija napustila kuću, uspeli smo da izđemo iz ove i pređemo u drugu, gde je vojska smestila 26-oro civila. Imala sam sreće što nikada više nisam srela onog milicionera. Par meseci su nas držali praktično kao taoce među vojnim jedinicama u stambenom naselju. Situacija je bila strašna, sa malo hrane i u stalnom strahu od maltretiranja od strane vojske i paramilitaraca koji su se odmarali u stambenom naselju kada nisu bili na frontu. Svi kosovski Albanci, civili iz Dečana i okolnih sela koji su ostali, sada su bili prinuđeni da odu sa Kosova. U samim Dečanima preostalo je oko 100 porodica, a nismo imali pravo slobodnog kretanja. Bili smo uplašeni sve vreme, a ja sam mnogo puta mislila da ćemo biti ubijeni.

NATO je bombardovao veoma blizu mesta gde smo se mi nalazili, dve velike fabrike za obradu dryveta i metala u Dečanima bile su bombardovane. Mnogo sam puta pomislila da će nasi ubiti ili NATO-bombe ili Srbi. Mnogo teških pitanja mi je padalo na pamet – zašto je NATO bombardovao zgrade i dopuštao vojsci i paramilitarcima da nastave sa ubijanjem i proterivanjem kosovskih Albanaca sa Kosova? Često sam čula ljude oko nas kako kažu: «Bože, pomozi nam». I ja sam to izgovorila mnogo puta. Noći su bile najgore – kao horor-film – pijani vojnici koji su dolazili sa linija fronta i pucali u vazduh i ka kućama. Prilazili su kućama u kojima smo boravili i pretili nam smrću ako ne budu dobili pare ili zlato. Činilo se da srpske vojne jedinice i paravojne grupe tačno znaju kada će NATO da bombarduje područje Dečana. Baš pre početka bombardovanja, vojne i paravojne jedinice su došle u kuće i pomešale se sa civilnim stanovništvom koje je ostalo.

Otac Sava iz srpskog manastira u Dečanima bio je jedini koji nam je pomogao sa nešto hrane i lekova, inače nije bilo hrane i sigurnosti za nas. Jedan obični srpski vojnik iz Lepravacvića, koji se zove Igor, zaštitio nas je u par navrata kada su pijani vojnici i paramilitarci bili veoma nasrtljivi. Kontak sa ostatkom porodice u Prištini bio je nemoguć. U Prištini su kružile glasine da su nas ubili i sahranili u masovnoj grobnici. Od marta do juna bila sam u Dečanima i dočekala dolazak snaga KFOR-a i njihovo preuzimanje oblasti. Pre nego što su NATO-snage došle, svi članovi porodica srpske vojske natovareni su na kamione i poslati u Srbiju. Bilo je i ruskih vojnika među srpskom vojskom u dečanskoj oblasti. Čak i kada je KFOR došao i preuzeo odgovornost za našu oblast, srpske jedinice su u toku povlačenja nastavile sa paljenjem kuća. U jednoj dramatičnoj akciji, pre nego što su srpske jedinice napustile Dečane, sveštenik Sava, koji je poznat po svojoj humanitarnoj pomoći i kosovskim Albancima i kosovskim Srbima 1999., otišao je do samih Dečana kako bi spasao 150 osoba iz poslednje grupe od 270 kosovskih Albanaca iz Dečana koje je srpska vojska proterala ka albanskoj granici. Decenijama je na Kosovu praktikovana široka verska sloboda, pravoslavci, katolici i muslimani živeli su rame uz rame bez značajnijih konflikata, sva su crkvena zdanja pod zaštitom od skrnavljenja, sve dok Miloševićev režim nije otpočeo sa uništavanjem muslimanskih džamija.»

Sali Ferizaj

U novembru 2002. ponovo sam pravcatio Dečane što me je podstaklo na rad na ovoj knjizi. Sastao sam se sa nekim od članova porodica žrtava nađenih u bunarima u Streocu. Hajrie Ferizaj (48 godina) priča:

«Živim u Dečanima i udata sam za Nijaza Uroševca (66 godina) koji je pronađen u bunaru u koji je bacen i njegov brat, Šać Ferizaj. Ja sam majka petoro dece, tri sina i dve čerke. Jedan od mojih sinova, Valiant (26 godina) još uvek se vodi kao nestao. U bunaru gde su to dvoje mrtvih pronađeni, nalazili su se delovi tela mrtvih, tri prsta odsećena sa Nijazijeve ruke. Naš drugi rođak, Salji Ferizaj, 20 godina i student, pronađen je u drugom bunaru u istoj oblasti (Streoc). Ova ubistva su se verovatno dogodinaila oko 13. aprila 1999, jer su tada došli Srbi u naš stan i potpuno ga uništili. Mi smo živeli u stambenom bloku u Dečanima. Tom prilikom uništen je samo naš stan. Pre toga su nas Srbi već jednom ppravcatili i odneli sve Nijazijeve knjige u kamion. Nijazi je bio profesor engleskog u gimnaziji u Dečanima, a pravcum toga bio je i direktor. On je prvi profesor koji je podučavao engleski u gimnaziji u Dečanima. Oba naša pevodioca, Margita i njen brat Toni koji su inače radili kao prevodioci za tim na raščišćavaju bunara, govorili su mi da je Nijazi bio poštovan i sposoban profesor kojeg su učenici jako voleli. Brat Nijazija Uroševca, Šać Ferizaj, bio je poznati folk-pevač, koji će mnogima iskreno nedostajati. Pisao je i pesme za koje je komponovao muziku. Hajrie priča da su imali «sreće» što su našli tela Nijazija i Šaća u bližoj okolini Dečana. Pričalo se da su Srbi često ubijali osobe na jednom i bacali tela na nekom drugom mestu daleko od atle, verovatno da bi kasnije otežali identifikaciju. Nijazi Ferizaj i Šać Ferizaj izvađeni su iz bunara, a identifikovao ih je MSF. A Salija Feizaja je izvadio i identifikovao norveški tim za raščišćavanje bunara.»

13. APRIL U LUKI

Luka se nalazi na samo nekoliko kilometara od Streoca u dečanskoj oblasti, gde članovi porodice Ferizaj, kao što smo videli, istoga dana postaju žrtve koje će završiti u bunaru. Srpska vojska je zašla duboko u Kosovo sa svojim jedinicama, a zajedno sa specijalnom policijom sada sprovodi sistematske napade na sva sela od Peći ka Dečanima. Stanovništvo koje je ostalo, primorano je na bekstvo južno ka Albaniji i zapadno ka Crnoj Gori. Iz njihovih su domova pokrali nameštaj i zapalili ih.

Jetmira našli u bunaru u Luki.

Jetmir je prvo preživeo masakr koji su sproveli Srbi u Belegu 30. marta. Arif, Jetmirov otac, umro je sasvim sigurno u pokušaju da zaštitи Jetmira u toj srpskoj akciji. Sledeće je noći Jetmir, uprkos ranama od metka, uspeo da pobegne iz Belega, a jedna mu je porodica u Isniću pružila sklonište u svom domu. Dve nedelje kasnije, srede 13. aprila 1999, došla je milicija i uhapsila Jetmira, na kome su se još uvek mogle primetiti rane od metka. On je bio jedini preživeli iz masakra u Belegu, a Srbi su, prema svemu sudeći, želeli da se reše tog jedinog preživelog očevideca. Pronađen je nakon što se ofanziva završila u toku juna u jednom 12-13 metara dubokom bunaru u Luki, gde su preko leša bačene lešine životinja.

Dobra ekipa u Podujevo, s'leva: Xhevdet Imeraj, Margita Kukalaj, Fatmir Daci, Shefqet Kukalaj, Fatmir Dervishaj. Dole: Fadil Gashi
(Foto Josef Martinsen)

13. APRILA U STUDENICI

Vazdušni napad NATO- a u tom trenutku traje već više od tri nedelje, a ciljevi su uglavnom bili lokalizovani u unutrašnjosti Srbije. Od 12-18. aprila u toku su akcije proterivanja kosovsko-albanskog stanovništva koje živi duž severnog pravca, ili u Crnu goru ka severu ili ka jugu u Albaniju. Vreme je još uvek bilo loše, a srpske jedinice prilično nesmetano operišu svojim akcijama protiv civilnog stanovništva. To isto civilno stanovništvo koje je trebalo da se zaštitи na osnovu rezolucije 1199 UN-a NATO bombarduje Srbiju, a Miloševićev režim pokazuje veću izdržljivost nego što je verovatno iko računao.

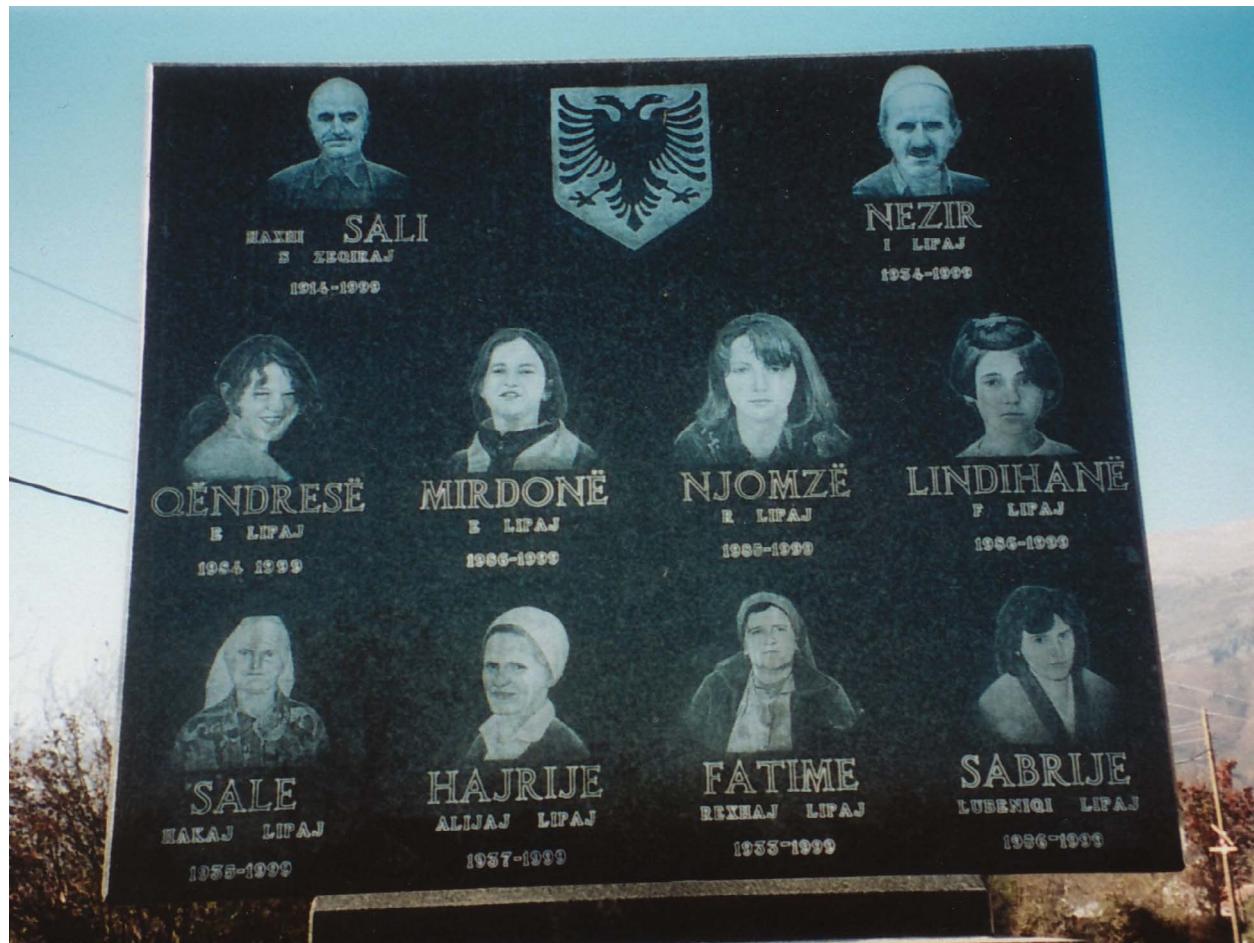
« Moje je ime Enver Ljipaj, i živim u selu Kamenice. Među žrtvama bile su i moje dve čerke. Imale su samo 13 i 15 godina, Mirdone Ljipaj (13 godina) i Kendrese Ljipaj (15 godina). Moja majka Sale Ljipaj (65 godina) i tast Salji Zećiraj (84 godina) takođe su ubijeni i bačeni u bunar u Studenici. Salji Zećiraj (84 godina) je bio takozvani hadžija, što je titula koju muslimani dobijaju nakon hadžiluka do svetog grada muslimana Meke u Saudijskoj Arabiji. Zatim su dva deteta mog ujaka, Ljindihana (13 godina), Njomeza Ljipaj (14 godina), i žene dvojice mojih ujaka Sabrije Lipaja (45 godina) i Hajrije Lipaja (60 godina) bačeni u isti bunar. Svi su iz porodice Ljipaj. Hatmane Mehaj (65 godina), koji je živeo zajedno sa našom porodicom kada su zlodela počinjena, takođe je ubijen i bačen u bunar. 13. aprila 1999. vojvoda (komandant) Mihajlo Petrušić viđen je u selu Studenica blizu kuće Salija Bećiraja, gde su svih devetoro, koje sam pomenuo, na kraju ubijeni i bačeni u bunar. Zatim je bunar uništen eksplozivom. Na kraju je nabacan negašeni kreč.

Moja žena je sa našom ostalom decom uspela da se domogne Crne Gore, a odatle dalje do Dureš u Albaniji. Ja sam se vratio na ovo podučje i pokušao da nađem ostatak porodice, ali bezuspešno. Nezira Lipaja (65 godina) i Fatimu Ljipaj (67 godina) istom prilikom su takođe ubili Srbi, ali oni nisu bačeni u bunar zajedno sa drugima. Nije bilo svedoka ovom zlodelu, ali stvar se verovatno desila u kući Salija Bećiraja, gde su ubijene držali zarobljene. Znamo da su se ubistva desila 13. aprila 1999. oko devet sati ujutru. Dan pre toga počeo je žestok napad na ta tri sela Kamenicu, Studenicu i Vrelo. Kada se napad završio, vojska i paravojne snage su počele da teraju civile iz sela. U Studenici je bilo već mnogo izbeglica iz drugih sela istočnije odatle. Civilni su proterani u pravcu planina na granici sa Crnom Gorom severno u odnosu na sela. Najstariji član u našoj porodici, Hadži Salji Zećiraj (84 godina), takođe je bio primoran da naputi selo i na kraju je završio u Studenici, gde je i počinjeno zlodelo. Smatram de je razlog što je cela naša porodica pobijena, bila okolnost što sam bivši vojnik OVK-a, a paravojne snage koje su operisale zajedno sa vojskom, bile su meštani i znali su za moju povezanost sa OVK-om. Među njima su bili vojvoda Mihajlo Petrušić i njegov najbolji prijatelj Rača Bačković. Oni su zajedno sa vojskom učestvovali u operacijama protiv civilnog stanovništva.

26. juna 1999, kada sam se vratio u selo, otkrio sam da se mnoga lica vode kao nestala. Čuli smo za bunar u Studenici koji je dignut u vazduh i odmah smo posumnjali da su ljudi možda bačeni u bunar pre nego što je on dignut u vazduh. Počeli smo da kopamo po bunaru i ubrzo videli da se tu nalaze ljudska tela. Kad smo radili na iskopavanju bunara i vađenju mrtvih, mnogo se porodica skupilo na tom mestu. Italijanski KFOR, jedna američka organizacija i predstavnici Međunarodnog suda za ratne zločine u Bivšoj Jugoslaviji bili su prisutni.»

«Moje ime je Rahima Ljipaj. Udata sam za Envera koji je upravo ispričao svoju priču. Prvi put sam čula za to tragično zlodelo koje su počinili Srbi kada sam se vratila iz izbegličkog kampa u Durešu u Albaniji. Pošto smo otkrili da su naše dve čerke – i drugi članovi porodice - u

bunaru, bila sam šokirana i bilo mi je užasno teško. Četvoro naših najbližih je ubijeno i bačeno u bunar. To je bilo nemoguće shvatiti. I dve godine nakon što se to dogodilo, još uvek imam strašne telesne i psihičke reakcije. Odmah pošto su ubistva otkrivena, došla je gomila ljudi sa strane i tešila nas. Kasnije nismo čuli ni reči o tome što se dogodilo tamo. Nismo primili nikakvu pomoć sa strane u vezi sa našim mentalnim stanjem. Bila sam prinuđena da počnem da radim kao učiteljica u lokalnoj školi, iako nisam bila dobrog mentalnog zdravlja. A bila sam prinuđena da ponovo počnem da radim kao učiteljica zato što mi je bio potreban novac da platim školovanje svom sinu na Univerzitetu u Prištini. Deca koju sam podučavala, istih su godina kao i moje dve čerke, pa je ponekad gotovo nepodnošljivo što moram da idem u školu i predajem.»

Spomenik u selu Kamenice. Osmoro je sa slike, osim Nezira (na vrhu) i Fatime (na dnu), bilo bačeno u bunar u Studenici. Deveta osoba koja je pronađena u bunaru, bio je Hatmane Mehaj (65 godina.), pogledaj dole.
(Fotografija: Josef Martinsen)

16. APRIL U GLANASELU

16. aprila u devet sati ujutru srpska vojska i policija došle su u kuću Tahira Topilasa. Ovo govori njegov unuk, Dabinof, koji je bio prisutan zajedno sa 200 stanovnika sela, koje je na to mesto okupila srpska milicija:

«Tahiru je srpska milicija naredila da izadje iz kuće. Zbog oslabljenog vida i sluha Tahiru je trebalo malo više vremena. Milicioner ga je gurnuo, tako da je pao. Pomogao sam svom dedi da ustane, a sledećeg trenutka moj deda je udario istog milicionera koji ga je gurnuo, tako da je onaj pao. Milicioner je uzeo svoj kalašnjikov i udario dedu više puta u grudi, a deda je ponovo pao i ostao da leži nedaleko od kuće. Milicija je naredila svima koji su stajali oko da se malo udalje od mesta gde je moj deda ležao na zemlji. Poslednje što sam video bilo je kako su milicioneri okružili mog dedu. Mi smo otišli, ali smo čuli da su nastavili da udaraju, dok je on ležao dole. Zatim smo čuli pucanj. Tokom te operacije gotovo su sve kuće uništene, a stanovništvo je bilo prinuđeno da napusti selo.»

Enver Topila (46 godina), jedan od Topilinih sinova, još pre toga se priključio OVK-u u ovoj oblasti. OVK je imala osmatračnicu na jednoj šumovitoj planinskoj zaravni nedaleko od sela. Uz pomoć dvogleda osmatrali su šta se dešava u selu:

«Osim mog oca ubijeno je više desetina ljudi. Leševi su ležali naokolo po poljima nekoliko dana, a moj otac je bačen u bunar. Nakon nekog vremena Srbi su došli i uklonili leševe. Niko ih posle toga nije video, oni su jednostavno nestali. Mnoge porodice sada odlaze na grobove gde niko nije sahranjen, zato što leševi nikada više nisu pronađeni.»

Tahir je izvađen iz bunara jula 1999, nakon što je tu ležao gotovo četiri meseca.

Na mestu je bio predstavnik Crvenog krsta, jedna novinarka iz Francuske i jedan predstavnik lokalne organizacije za borbu za ljudska prava. Tahir Topila je rođen 1916. Završio je srednju školu u Makedoniji. Topila je imao osmoro dece, dva sina i šest čerki.

Bio je oženjen Šefkijom, koja je čerka Šabana Poluže, poznatog vojnog vode u toku Drugog svetskog rata. Tahir Topila je radio kao šef stanice na železnici u Dritanu u dreničkoj oblasti. Bio je član nacionalističkog pokreta Kosova i ranije bio osuđen na 20 godina zatvora od strane komunističkog režima u Jugoslaviji. Nakon 7 godina provedenih u zatvoru, od čega je jednu godinu proveo u izolaciji u Kraljevu u Srbiji, oslobođen je, ali su mu oduzeta građanska prava.

Deci iz porodice oduzeto je pravo na školovanje. Svaki put kada bi strani posetioci došli u oblast gde su oni živeli, Tahira su držali u kućnom pritvoru, priča Dabinot.

Tahir Topila, rođen 1916.

16. APRIL U KUĆICAMA

Od Mitrovice i ka jugozapadu te nedelje, 12-18. aprila, dešavala su se intenzivna proterivanja kosovskih Albanaca ka Crnoj Gori i Albaniji. Stanovištvo je silom isterano iz svojih kuća kako bi se pridružilo kolonijama izbeglica. Vazdušni napadi nad Srbijom su se intenzivirali u poslednje vreme, ali to nije imalo nikakav efekat na etničko čišćenje Kosova, koje je počelo da poprima neverovatne razmere. Sada je oko sto hiljada ljudi u bekstvu. Scene koje su se odvijale bile su neopisive. Decu, starice i muškarce, jako loše obučene za ovako oštro prolećno vreme, gone kao stoku duž severnog pravca tokom srpske «Operacije potkovica». Sevdail Murati priča o tome šta se dogodilo sa njihovom porodicom:

«Moje ime je Sevdail Murati. Imao sam petnaest godina kada su žrtve, moj otac, Ukšin Murati, 46 godina star, i moj brat, Mentor Murati, 22 godine star, ubijeni od strane Srba. 16. aprila 1999. su nas vojne i paravojne snage primorale da napustimo naš dom i priključimo koloni izbeglica koje sprovode pored mesta gde smo mi živeli. Kada smo došli do gornjeg dela Kline, malo južnije od Kućica, paravojne snage su naredile da stanemo. Prišli su mom bratu i meni i pitali gde nam je otac. Tražili su nam novac. Odgovorili smo da ne znamo gde je, i da nemamo nimalo novca. Nastavili smo da se krećemo zajedno sa kolonom kada su je ponovo zaustavili. Posle deset minuta srpski vojnici su došli po nas i rekli da brat mora da ostane sa njima kako bi

našli našeg oca. Izneneda su ova dva vojnika počela da diskutuju o tome koji od nas treba da im se pridruži u traganju za ocem, ali na kraju su odlučili da obojica treba da im se pridružimo.

Kada smo se približili jednoj drugoj grupi izbeglica, među njima sam video oca. Vojnici su me naterali da im ga pokažem. Poveli su mog oca i brata sa sobom i pustili mene, tako da sam mogao da nastavim dalje u izbegličkoj koloni. Nešto kasnije su vojnici ponovo zaustavili kolonu. Pitali su gde ćemo da idemo, a ja sam odgovorio da idemo u Albaniju. Vojnici su počeli glasno da se smeju. Zatim su rekli: «Srećan vam put, i lepo se provedite u Albaniji!»

Sve vreme sam pokušavao da nađem oca i brata. Pitao sam druge u grupi da li su ih videli, ali niko od njih nije mogao da mi pomogne. Nastavio sam da se krećem zajedno sa izbeglicama sve do Albanije. Kada sam se vratio na Kosovo 21. jula, saznao sam šta se dogodilo sa ocem i bratom nakon poslednjeg puta kada sam ih video u Gornjoj Klini. Srbi su ih ubili i bacili u jedan bunar kraj sela Kućice. Nema svedoka za ovo ubijstvo. Mog oca je iz bunara izvadio Ismail Kasumi i francuski KFOR 30. jula 1999, a brata su izvadili sutradan.

Dve godine kasnije, jula/avgusta 2001, neko je iz porodice pročitao članak u novinama Koha Ditore o ICTY (Međunarodni sud za ratne zločine u Jugoslaviji) i pretrazi koja je sprovedena u Klini. U članku se pokazalo da su jedna žena, Hilja Seljimi, i njen sin, Saniu Seljimi, bili svedoci kada su Srbi ubili mog oca i brata i bacili ih u bunar. Kasnije su obojica izvađeni iz bunara, a identifikovali su ih ljudi iz tog područja.

Ismail Kasumi tokom akciji izvlačenja leša iz bunara.

Francuski KFOR je bio prisutan kada su otac i sin Ukšim i Mentor Murati izvađeni iz bunara.

S leva Ukšim Murati (46 godina) i Mentor Murati (22 godina).

17. APRIL U STAROM POKLEKU

Jedva da ima dve nedelje kako se završila uskršnja nedelja 1999. Papa je podsticao na mir i prestanak ratnih dejstava u bivšoj Jugoslaviji. Ali Miloševićeve snage nastavljaju sa svojim destruktivnim ponašanjem unutar Kosova. U ovom trenutku je prošlo gotovo tri nedelje od kada je NATO počeo sa vazdušnim napadima protiv Srbije i Kosova. Međutim, nisu preduzeli neke posebne vazdušne napade protiv zločinaca na Kosovu. Rušilačko bombardovanje se dešava u Srbiji i Crnoj Gori, usmereno ka vojnoj infrastrukturi. Zamenik generalnog sekretara u NATO-u, ambasador Serđo Balancino, posetio je par dana ranije izbegličke kampove koju su organizovani u Albaniji i Makedoniji. Oni stvaraju velike probleme okolnim zemljama, a vremenom i Zapadnoj Evropi, koja mora da počne da prima izbeglice da bi smanjila pritisak na Makedoniju i Albaniju.

Generalni sekretar NATO-a, Havijer Solana, i šef NATO-snaga, Vesli Klark, su zabrinuti, a svakako i imaju razloga da budu.

NATO nije u stanju da zaustavi nasilje nad civilnim stanovništvom koje je u toku. Na brifinzima u Briselu iznova i iznova se ponavlja da je glavni zadatak NATO-a da pokuša da onesposobi vojne, paravojne i policijske snage koje u ovom trenutku sprovode etničko čišćenje i genocid nad civilima na Kosovu. Ali NATO nije računao sa lošim vremenskim uslovima za let. Bombarderi nisu u stanju da identifikuju ciljeve na zemlji sa visine od hiljadu metara, ne sa ovim debelim kišnim oblacima između aviona i potencijalnih ciljeva. Najveća svetska vojna sila se unutar svojih redova nije mogla dogоворити o upotrebi helikoptera Apača koje je SAD smestio u Nemačkoj. Evropske zemlje u NATO-u su još ranije odobrile plan generała Veslija Klarka o upotrebi helikoptera, ali SAD nije dao dozvolu za njihovu upotrebu. Američki vojni starešina, Denis Reimer, blokirao je upotrebu helikoptera.

Politički i vojni deo NATO-a nisu saglasni ni kada su u pitanju ciljevi za bombardovanje u Srbiji. Klark ima problema da dobije odobrenje za dovoljan broj novih ciljeva za bombardere i projektile, tako da se pritisak na Miloševića održava. Posebno se francuski predsednik Žak Širak suprotstavlja bombardovanju civilne infrastrukture. Srpski vojni vrh spretno izbegava da postane cilj NATO-vih bombardera. Jedinice i teško vojno naoružanje su dobro raspoređeni po Kosovu.

Stari Poklek je malo selo smešteno u centralnom delu Kosova. Glavni put od Prištine do Peći prolazi tik pored njega. Izvan samog Pokleka se nalazi fabrika Feronikal, koja je topionica. Od Glogovca ide železnička veza i do Kline ka severu i do Kosovo Polja (Kosovo Polje). Istočno od Starog Pokleka nalazi se šumovita planinska zaravan koja je u ovom trenutku sklonište za nekoliko stotina stanovnika Starog Pokleka i okolnih sela. Većina ih skoro mesec dana boravi u šumi. Stanje je kritično, posebno za porodice sa decom. Kiša je padala skoro bez prestanka više od tri nedelje tokom kojih su oni boravili u šumi.

Petak je 16. april kasno uveče. Velike srpske vojne snage zajedno sa specijanom policijom i paravojnim grupama u ovom trenutku teraju izbeglice kao divljač iz šume. Pada kiša, a oblaci su nisko. Izbeglice su na kraju opkolili i gonili ka Glogovcu, ka železničkoj stanici. Bilo je ljudi iz sela Donji Zabel, Donji Koretić, Gornji Koretić, Vasiljevac, Dobroševca i Grabovca. Među onima koje gone iz šuma, nalazi se i celokupna najbliža rodbina Fadilja Mućolija, četrnaest osoba. Oni su zajedno sa Imerom N. Elšanijem, veoma voljenim pisacem knjiga za decu sa Kosova, i njegovom majkom Naile Grećevci Elšani. Iz sela u kom je živila, porodicu Elšani je nekoliko dana pre toga proterala srpska vojska i milicija. Sve stanovnike su tada naterali da idu ka železničkoj stanici u Glogovcu u trenutku kada dan počinje da sviće. Naređeno

im je da stanu i poručeno da sačekaju dalja naređenja srpske milicije. Ovde se nalazi izveštaj jednog očevidca:

«Moje je ime Hisen Kljuna (60 godina) i živim u Starom Pokleku. Da, počinjene su stravične radnje ovde u Starom Pokleku aprila 1999. Prvo su nas opkolile srpske vojne, paravojne i policijske snage, a kasnije nas primorale da odemo do Glogovca. Kad smo došli do železničke stanice, zaustavile su nas policijske snage. Tu su nam rekli da treba da se vratimo natrag u Stari Poklek. Zajedno sa našom još nekoliko porodica bilo je smešteno u Sinanovoju kući, s obzirom da je ceo dan padala kiša. Pokušali smo da prosušimo odeću. Kod Sinana Mućolija smo boravili od devet ujutro do pet popodne, kad je nekoliko milicionera došlo i silom nas isteralo iz kuće. Iz grupe su u dvorištu odvojili muškarce. Dobili smo obaveštenje da otkopčamo naše jakne, a zatim su nas pretresli. Onda je svima naređeno da se vrate u kuću. Neki milicijonер je iznenada došao i naredio Imeru Elšaniju i Sinanu Mućoliju da izađu iz kuće sa rukama iznad glave. Ubrzo zatim čuli smo pucnjavu. Obojica su očigledno bili ubijeni.

Deca koja su bila sa nama, počela su da plaču. Neki policajac je ušao i naredio nam da zatvorimo vrata za njim kad on bude izašao. Ramadan je zatvorio vrata, a u istom trenutku je milicijonер počeo da puca pravo kroz vrata koja smo zatvorili. Milicijonер je ponovo otvorio vrata i bacio unutra jednu ili više ručnih bombi među žene i decu. Mislim da je bila jedna bomba, nisam siguran, jer sam bio kao paralizovan. Nakon eksplozije milicijonер je ponovo otvorio vrata i počeo da puca u skupinu ljudi automatskom puškom. Kada je ispraznio šaržer, ubacio je novi i počeo ponovo da puca na nas. Ranio me je jedan metak. Čuo sam jedan glas kako viče: «Prestani, dosta je!», ali milicijonер je odgovorio da ima još uvek dvoje ili troje živih. Pucalo se sve dok nisu videli da se više niko ne kreće. Onda je milicijonер izašao iz kuće. Nekolicina nas koji smo preživeli pucnjavu, otisli smo na gornji sprat. Sa prozora na prvom spratu smo videli kako je milicija zapalila nekoliko kućeraka pored velike kuće. Ramadan, Ljumnije Mućoli sa svoje dvoje dece i ja smo preživeli zajedno sa još jednom ženom, koja se zove Emnije. Emnije je kasnije umrla usled zadobijenih rana. Mi ostali smo krenuli dalje. Ljumnije i ono dvoje dece su ušli u drugu kuću, dok smo Ramadan i ja ušli u štalu ili ambar u blizini, gde smo se sakrili tik ispod krova. Posle nekog vremena videli smo dva milicionera kako dolaze. Nismo videli šta se tačno dogodilo, ali ubrzo potom je velika kuća sa svim mrtvima i ranjenima bila u plamenu. Ramadan mi je rekao: «Kuća iz koje smo pobegli je u plamenu». Žrtve ovog masakra su bile porodice Sinani, Haljilji, Iljmija i Ramoni. Izgubili su 33-obje članova porodice. Takođe je cela Imerova porodica, osim čerke bila pobijena. Dalje su ubijeni članovi porodica Ramadana Mućolija, Saračo i Hodža. Mogu da posvedočim da su počinjene žločinačke radnje kao što su ubijanje vatrenim oružjem, upotreba ručnih bombi i spaljivanje ovih porodica. Kasnije su Srbi skupili ostatke kuća na gomilu i još jednom ih zapalili. Ne poznajem ime nijednog od zločinaca. Nisam ih nikada ranije video.»

Naile Grećevci Elšani, rođena 1925, majka Imera N. Elšani. Nije bila obrazovana i bila je domaćica.

Salja Mućoli (50 godina) je bila domaćica, kasnije, pre nego što je bila ubijena, patila je od psihičkih problema.

Sinan Mućoli (54 godine) školovan za zidara.

Haljim Kljuna (60 godina) je bio zemljoradnik.

Imer Elšani (51 godina) – poznati pisac za decu. Izdao je niz knjiga kako poezije, priča, romana, tako i drama u periodu 1967 – 89. 2003 Ministarstvo kulture na Kosovu osnovalo je specijalnu nagradu sa njegovim imenom koja se deli za najbolju knjigu za decu svake godine. Nakon srednje škole Imer je radio kao učitelj i završio Univerzitet u Prištini 1972. Služio je vojsku 1975. u Jugoslovenskoj narodnoj armiji u Novom Sadu. Dobio je posao direktora srednje škole u Glogovcu, ali su ga Srbi otpustili. Zabranili su i štampanje njegovih knjiga 1981. Devedesetih godina radio je u okviru novostvorenog alternativnog sistema školovanja za kosovske Albance. Imao je četvoro sinova i čerku. Njegovi sinovi su se našli u onoj grupi od 52 ljudi koji su ubijeni i dignuti u vazduh kako što je pomenuto dole. Čerka sada živi u SAD-u.

Fadil Mućoli, koji je uspeo da se iskrade kod železničke stanice u toku marša, priča svoju priču:

«17. aprila 1999. su srpske vojne, paravojne i policjske snage zarobile mog oca Sinana Mućolija (54 godine) zajedno sa mojom porodicom. Nakon što su im prvo naredili da odu do železničke stanice u Glogovcu, naređeno im je da se vrate u kuću mog oca u Starom Pokleku. Ukupno je bilo skoro 60 osoba u očevoj kući. Svi su bili mokri i u tom trenutku su pokušavali da osuše odeću. Kasnije tog popodneva oko pet sati milicija se vratila u kuću mog oca. Zajedno sa Imerom N. Elšanijem odveden je od grupe iz kuće i ubijen, a zatim su obojica bačena u bunar Hliza Mućolija. Nakon toga je milicija, kako je Hisen Kljuna ispričao, sprovela pravi masakr nad gotovo 60 osoba koje su se nalazile u glavnoj kući. Među onima koji su masakrirani, bila je i moja majka, moja žena i naše četvoro dece. Isto tako i moje četiri sestre, žena mog brata i njihovo dvoje dece. Cela moja porodica bila je masakrirana u ovoj srpskoj akciji.

Pored onog bunara u koji su bili bačeni moj otac Sinan i Imer N. Elšani, u druga tri bunara je pronađena po jedna osoba. A one su: Salja Mućoli (50 godina), Haljim Kljuna (60 godina), za njegovo je telo bio vezan deo neke mašine, i Naile Elšni (75 godina, majka Imera N.

Elšanija). Za njeno telo su bila vezana dva velika betonska bloka. Jedan starac koji je bio fizički hendikepiran, Hisen Gorani (85 godina), ubijen je u Starom Pokleku i kasnije transportovan u Vasiljevac gde su pokušali da ga sahrane u jednoj štali.»

Masakr nad porodicom Mućoli je izvršila srpska milicija, a u drugim slučajevima srpske vojne i paravojne snage, kao i verovatno neki Rusi, priča Fadil. U to vreme kada su masakri sprovedeni, šef milicijskih snaga bio je čovek sa nadimkom «Lutka». Jedan čovek iz Kijeva po imenu Pavle, bio je šef milicije u toj oblasti. On je u ovu oblast došao 1990. i ostao tu sve dok se Srbi nisu povukli.

Grob 52-ju žrtava u Starom Pokleku, koje su bile ubijene, dignute u vazduh i na kraju spaljene u dva navrata.

(Fotografija: Cheryl Johnson)

17. APRIL U ĆIRESU

Kodžić je jedno malo zabačeno selo visoko u brdu obrasлом šumom i rastinje negde u centralnom delu Kosova. Glavni putevi od Mitrovice do Prištine i od Srbice do Glogovca nalaze se na otprilike deset kilometara udaljenosti. Posebno će žene biti žrtve ratnih zločina ovde gore u brdu. Osam žena iz tog sela su završile kao žrtve nakon prethodnog seksualnog zlostavljanja (25);

«Zovem se Ćazim Dibrani, i živim u Kodžić. Četiri člana moje porodice je masakrirano, moja majka, Miradija Dibrani (50 godina) i tri sestre Antigona Dibrani (20 godina), Bukurije Dibrani (22 godine) i Miriha Dibrani (28 godina). 17. aprila 1999. srpske vojne i paravojne snage došle su u Kodžić i uhapsile 24 meštana. Uhapšene su odveli u Čirez, a potom su osmoro iz grupe zlostavljeni, ubili i bacili u bunar.»

«Moje ime je Hajrije Džema i iz Kodžića sam. Jedna od osam žrtava koje su bačene u bunar u Čirezu bila je i moja čerka Zamide Džema (20 godina). Ja sam bila svedok onoga što se dogodilo zato što sam tu bila zajedno sa Zamidom. Srpska vojska je povela sa sobom grupu od 24 osobe, među njima moju čerku i mene, u Čirez. U Čirezu su nas zatvorili u jednu štalu ili ambar, gde su se nalazile i paravojne snage. Zatim su izvodili naše čerke, jednu po jednu, i držali ih oko 25-30 minuta, kada su se se naše čerke vratile bile su jako zaplašne i uplašene, nisu ništa govorile, zato što su i čuvari bili tu u štalu, ali smo shvatili da su bile silovane i seksualno zlostavljanje. Sledeći put kada su paramilitarci došli u štalu, poveli su naših pet čerki i tri starije žene iz štale i zatvorili štalska vrata čeličnim užetom. Bile smo jako uplašene. Odjednom smo čule nekoliko pucnjeva. Mislile smo da je sada red došao na nas da će zapaliti štalu zajedno sa nama u njoj.»

«Moje je ime Sevdije Zimberi i živim u Kodžiću. Moja čerka je zajedno sa grupom od 24 osobe odvedena u Čirez. Kasnije su ona i 7 drugih žena ubijene, masakrirane i bačene u neki bunar. Od ukupno 382 stanovnika u našem selu ima 14-oro dece bez roditelja. Ukupan broj ubijenih Srba je 24, 14 osoba su žene, a devet je muškaraca. Jedan čovek je samo nestao. Mirdita je ime žene koja je sarađivala sa Srbima. Ona je govorila albanski i imala oko 24 godine. Prvi put kada smo je videli, pojavila se u uniformi OVK-a. Onog dana kada je zlodelo počinjeno nad osam žena, ona je nosila civilnu odeću.»

Ljumnije Zimberi (20 godina)

Žrtve nadene u bunaru u Čirezu uzete su u obzir u optužnici ICTY-ja protiv, između ostalog, Miloševića. Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) je tog dana odbacila mirovni plan generalnog sekretara UN-a.

18. APRIL BELOM POLJU

Nedelja je 18. april. NATO-vi vazdušni napadi su ušli već u četvrtu nedelju. Krugovi u Evropi diskutuju o mogućem prestanku bombardovanja kako bi Miloševiću dali još jednu šansu da zaustavi etničko čišćenje na Kosovu. Ovaj scenario je najgora noćna mora generala Klarka i generalnog sekretara Solane. Prestanak bombardovanja će zaustaviti dalje napredovanje kampanje i pritisak na Miloševićev režim. Ali sposobnost NATO-a da postigne brzo vojno rešenje, činila se malom.

U selu Belo Polje ove nedelje počinjena su nova ubistva. Hajdin Hajdini (65 godina) i Redžep Hajdini (80 godina) nađeni su u Hajdinijevom bunaru 18.juna 1999, priča Naile Hajdini, udovica Hajdina Hajdinija: «*18. aprila 1999. u petnaest do četiri ujutru paravojne snage su došle u našu kuću. Razvalili su kućna vrata sekirama. Lica su im bila obojena u crno, a mnogi od njih su imali noževe. Kad su ušli u kuću, ubili su mog muža i njegovog brata Redžepa. Kada sam pokušala da pobegnem, pogodili su me sa dva metka, jedan metak me je pogodio u rame, a jedan u leđa. Srušili sam na mestu i mislila da ću umreti. Kasnije je došla moja čerka Hašima (13 godina) i pomogla mi da pobegnem do susednog sela (Halabak).»*

Hazir Hajdini, sin Redžepa Hajdinija, pričao je da je našao Hajdina Hajdinija i svog oca dva meseca kasnije, kada su se vratili u selo. Treći čovek, Muharem Hajdini, takođe je nađen ubijen blizu bunara. Hazir Hajdini priča dalje da su na zidu njegove kuće bila ispisana imena dvojice Srba iz istog sela. Sva trojica ubijenih su sahranjeni blizu svojih kuća.

18. APRIL U SAVROVI

Jakup Hisen Kurtišaj iz sela Grejkovcu blizu Suve Reke bi juna 1999. napunio 64 godine u. Nađen je 18. aprila u bunaru Sefedina Zogaja u Savrovi, izvađen i sahranjen u tom kraju, s obzirom da su srpske snage nastavile sa progonom stanovnika iz sela i sa Kosova. On je verovatno bio ubijen pre 18. aprila, jer su kod njega našli lične isprave koje su još uvek bile čitljive. Jakup je bio neoženjen i godinama je radio na zapadu. 1998 je došao kući da bi pomogao porodici. Bio je sa Miljazimom Gašijem. Privremeno su živeli u Savrovu kada je Jakupa u grudi upucao čovek iz zasede. Miljazim je sam uspeo da pobegne sa mesta zločina, gde je Jakup ostao da leži. Nije bilo drugih svedoka onome što se dogodilo. Jakup Hisen Kurtišaj je tokom mnogo godina radio u Zapadnoj Evropi i godinu pre toga (1998) došao kući da bi pomogao porodici, a na to ga je nateralo ponašanja Srba u ovom kraju.

Jakup Hisen Kurtšaj, rođen 21. juna 1935. u Grejkovcu. Nije bio oženjen i radio je mnogo godina u Zapadnoj Evropi.

21. APRILA U DRAGAŠ

Dragašje malo selo koje pripada opštini Suve Reke. Nalazi se oko sedam kilometara od glavnog puta i tik uz nekoliko prostranih planinskih zaravni kroz koje se useca klisura. Zemljište u okolini je jako plodno. Uzgaja se, između ostalog, grožđe na velikim površinama, koje u većini slučajeva odlazi na proizvodnju vina. Većina običnih imanja u ovom mestu je veličine od 1 do 5 hektara.

Nije bilo lako naterati nekog od ono malo muškaraca koje smo sreli da priča o onome šta se tačno ovde dogodilo 21. aprila 1999. Činilo mi se kao da su se svi plašili da ne kažu previše dok su ih drugi iz sela slušali, ali malo po malo priča je dobijala oblik:

« 5. aprila kasno popodne srpska vojska i policija kretale su se ka našem selu. Nas približno 300 živi u Dragaš. Policija i vojnici su opkolili selo i počeli da traže meštane. Međutim, mi smo još rano ujutro saznali da će Srbi po svoj prilici napasti. Pa, smo sakupili meštane i razišli se po okolini i tamo se sakrili. Dok smo bili odsutni, sve kuće su bile pretražene – potom smo saznali da su pokradene vredne stvari. Zatim su počeli da pale naše kuće. S tim se nastavilo i sledećeg dana do kasno popodne. U jedanaest sati uveče 6. aprila grupa najmlađih muškaraca se vratila do sela jednom zaobilaznicom da bi proverili da li su Srbi krenuli svojim putem. Kasno

uveče su se svi meštani vratili – spaljenim kućama. Mnogi meštani su zatim pobegli u Makedoniju i Albaniju, ali neki od najstarijih muškaraca i poneka žena i dete su ostali.»

21. aprila kiša je padala izuzetno jako. Odmah posle podneva otkrili su da je srpska milicija opkolila selo, priča Šefčet Trolji: Jedanaestoro muškaraca je boravilo kraj reke, kako je i zovu, zajedno sa mnogobrojnim ženama i decom. Ranije tog dana, oko devet sati, do nas su doprle glasine da su jedinice srpske milicije i vojske operisale u ovom kraju, a da ne bi bila uhvaćena, ova grupa muškaraca, žena i dece potražila je sklonište u okolini reke.

Šahin Trolji rođen 1917, bez obrazovanja. Radio je kao zemljoradnik i posedovao 5 hektara obradive zemlje.

Imer Trolji, rođen 1908.

Nazif Trolji

Nezir Hazir Kurteši, rođen 1950 u selu Duhelj. Završio je osnovnu školu i radio od 1973. u fabrici «Balkan», koja je proizvodila automobilske školjke i pojaseve za traktore. Kasnije je radio kao zemljoradnik na 150 ari vlastite obradive zemlje. Za sobom je ostavio šestoro dece, četiri sina i dve čerke.

S leva: Uko Trolji, rođen 1928, bez obrazovanja, radio kao zemljoradnik na 100 ari zemlje. Seđi Trolji je bio rođen 1927, ukov brat, bez obrazovanja, radio kao zemljoradnik na 5 hektara.

Grupu su otkrili Srbi koji su detaljno pročešljavali kraj. Tako da su bili prinuđeni da se vrate u selo do jedinog bunara u selu. Tu je jedanaestoro muškaraca iz sela odvojeno od žena i dece. Naređeno im je da uđu u dvorište kuće u blizini tog bunara. Ubrzo potom žene su čule

krike i viku iz dvorišta. Delovalo je kao da su muškarce udarali snažno. «Ono što se kasnije dogodinailo, bilo je zastrašujuće», priča Fetije Trolji (70 godina), koji je bio svedok onome što se dogodilo te pljuskovite srede uveče. Fetiju Trolji steli smo u blizini centra Suve reke. Ona je otišla iz sela nakon što je njen muž ubijen. Fetije nastavlja da priča da su muškarci odvedeni natrag do bunara. Milicioneri su od žena zahtevali da dobiju novac i zlatni nakit. Onih jedanaestoro muškaraca imali su na sebi jasne tragove jakih udaraca. Šerif, muž Fetije imao je ranu na jednoj strani lica. Izgledalo je kao da je cela vilica iskočila iz zgloba. Postepeno se dan bližio kraju, a jedna nestvarna i groteskna predstava je počinjala. Bilo je teško naterati nekoga da govori o tome što se zapravo dogodilo kada su ona jedanaestorica završila u bunaru koji je dubok 25 metara i ima jednu cev za pumpu po sredini bunara. Srpska milicija je verovatno rekla da ako svih jedanaestorica mogu da se spusti u bunar i zatim ponovo popnu, neće biti ubijeni. Muškarci su se spušatali u bunar jedan za drugim. Kada je zadnji odmakao malo dole, Srbi su počeli da pucaju u bunar i da bacaju pesak, zemlju i druge stvari na muškarce i skoro ih sahranili žive. Žene i deca koji su ostali, poslati su u pravcu Albanije i Makedonije.

Nakon što su se srpske snage povukle i snage KFOR-a preuzele upravu, ljudi su počeli da se vraćaju u selo. Nemački KFOR je kontaktiran i bio je prisutan kada su stanovnici sela otvorili bunar. Pokazalo se da su planirali da ga dignu u vazduh, s obzirom da se preko mrtvih nalazilo mnogo bombi i eksploziva. Kada su eksplozivi i bombe otkonjeni, počelo se sa vađenjem tih jedanaest tela iz bunara. Iz bunara su postepeno vadili vodu, kako bi mogli da izvade sve leševe.

Pored onih već pomenutih, sledeće osobe su ubijene i pronađene u bunaru:

Haki Trolji, rođen 1943
Azem Trolji, rođen 1939
Tahir Trolji, rođen 1936
Šerif Trolji, rođen 1936
Jusuf Trolji, rođen 1934

26. APRIL U DONJEM NERODIMLJU

Donje Nerodimlje se nalaze na mnogo kilometara zapadno od varoši Uroševac. Glavni put od Prištine do Skoplja prolazi odmah pored. Granični prelaz sa Makedonijom kraj Bileće udaljen je samo 45 minuta vožnje kolima. Nerodime su tipičan zemljoradnički kraj. Cela okolina oko Uroševca je zemljoradničko područje sa zemljištem pogodnim za obradu. Uroševac (ovde ćemo navesti nešto o veličini) u kosovskom kontekstu deluje kao dobro razvijen grad sa dobrom infrastrukturom. Kroz njega prolaze železničke šine do Makedonije.

Ovaj kraj je strateški bitno mesto na sredini puta između Prištine i Makedonije i povezan je putevima sa centralnim mestima i na istoku i na zapadu. Srpske vojne, paravojne i milicijske jedinice bile su raspoređene po terenu i mogle hitro da sprovode akcije nad stanovištvom. Kada sam posetio selo Donje Nerodimlje, sreо sam dva dečaka od po 15-16 godina koji su govorili norveški. Ispričali su da su morali da pobegnu dospevši u Makedoniji proleća 1999. Tu su odabrani i poslati u Norvešku dok je rat još bio u toku.

23. aprila je obeležen pedesetogodišnji jubilej NATO-a u Vašingtonu. U to vreme održan je i godišnji vrhovni sastanak lidera zemalja NATO-a. Sastanak nije prošao neopaženo. Demonstranti koji su se borili za mir su sada počeli da deluju. Kako u SAD-u, tako i u Evropi i ostatku sveta, ulice su bile ispunjene protivnicima NATO-agresije usmerene protiv Miloševićevog režima. Dok se demonstracije protiv Miloševića i njegovog etničkog čišćenja na

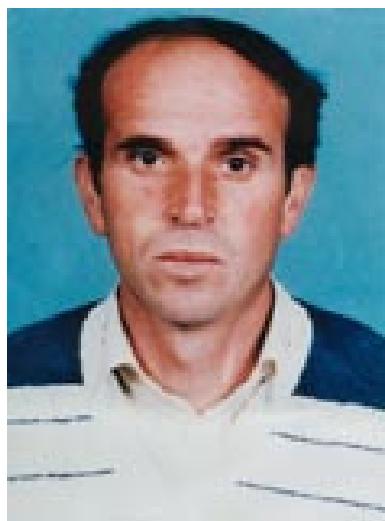
Kosovu nisu dale primetiti. Paradoksalno je to da nije bilo demonstracija za mir u Evropi i ostatku svetu protiv Miloševića u toku onih deset godina kada je on vodio svoje ratove.

U mom susretu sa stanovništvom u Donjem Nerodimlju ispričali su mi sledeću priču:

«Moje je ime Isak Sejdiu, i ja sam iz sela Donje Nerodimlje. Žrtva nađena u bunaru bio je moj nećak Haki. Imao je 28 godina..

26. aprila 1999. selo su napale srpske vojne snage. Nismo videli nijedan drugi izlaz osim da napustimo selo. Selo su gađali granatama, a moja je kuća bila pogodjena više puta. Zato se više nismo usuđivali da ostanemo. Haki i ja smo krenuli u pravcu planine. Prenoćili smo gore pod otvorenim nebom. Sledеćeg dana, 27. aprila razmišljali smo da li da se usudimo da se vratimo dole na imanje kako bi se pobrinuli za stoku i dali joj hranu. Ja sam ostao, s obzirom da nisam bio tako brz, dok je Haki otisao do imanja. Čekao sam ga na planinskoj strani ceo dan i nadao se da će se Haki vratiti sa dobrim vestima o povlačenju srpskih vojnih snaga iz sela. Još od početka godine su Srbi maltretirali kosovske Albance iz sela i zaštićeni mrakom palili kuće pokušavajući da nas nateraju da se odemo iz sela. Pošto u toku večeri, dok sam čekao na obronku, nije bilo ni traga ni glasa od Hakija, počeo sam da slutim nevolju, jer ovako nešto nije ličilo na njega. Trebalo je da mi se javi u toku dana.

Napad je zapravo počeo 3 dana ranije 23. aprila. Srbi su tada napali tenkovima i pucali na kuće i imovinu kosovskih Albanaca. S obzirom da se Haki još uvek nije vraćao na mesto na kom smo se dogovorili da se nađemo, spustio sam se do sela da vidim šta se dogodilo. Približavao sam se imanju, a da nisam primetio srpsku vojsku. Hakija takođe nije bilo na vidiku. Nameštaj i svojina iz moje i kuće mog brata bili su potpuno pokradeni. Kasnije u toku tog dana sreo sam neke susede Srbe. Rekli su mi da se priča da je Hakija ubila srpska vojska dan ranije oko jedanaest sati. S obzirom na situaciju nisam mogao da živim u kući, pa sam otisao do nekih rođaka u Skoplje. Situacija nam je postala potpuno nepodnošljiva. 28. juna otisli smo iz Skoplja i vratili se na imanje. Nekoliko dana kasnije sreo sam Avdi Begu, Hakijevog prijatelja. Znao je da je Haki ubijen i bačen u bunar blizu naše kuće. 9. jula su došli vojnici pripadnici OVK i izvadili Hakija iz bunara. Još od 1997. je situacija između nas Albanaca i Srba u selu bila nategnuta. Srbi iz sela su jednom oputovali u Srbiju, a posle tog puta se atmosfera u selu u potpunosti promenila. Od 1997. su svi Srbi između 16 i 65 godina bili opremljeni oružjem, a pritisak i maltretiranje nad nama je od tog trenutka počelo. Čudno je kad pomislim da iznenada više nismo bili prijatelji i dobri susedi.»

Haki Sejdiu (28 godina)

30. APRILA U VRBOVCU

29 aprila avioni NATO-a bombardovali su fabriku Feronikal u blizini Glogovca. Razlog je verovatno bio taj što je unutar i u blizini fabričkog postrojenja bilo smešteno na hiljade vojnika. Međutim, noć pre bombardovanja svi vojnici iz fabričkog kruga nestali, kao da su znali da će se nešto desiti. Tenkovi i teška vojna artiljerija bila je sakrivena u jednom tunelu nedaleko od atle. Nakon bombardovanja vojnici su se vratili. Srpske snage su neposredno pokrenule novu ofanzivu na lokalno stanovništvo u celom regionu. Počelo je sa artiljerijskom paljbom, a zatim su došli vojnici i specijalna policija. Vojnici su bili organizovani u tri linije koje su se nalazile jedna iza druge. Prva linija vojnika je pretraživala sela i gonila stanovništvo na beg. Oni stanovnici koji bi pokušali da pobegnu, zarobili bi druga i treća linija vojnika.

Na pola puta između Glogovca i Srbice nalazi se selo Vrbovac. Pre rata tu je živilo 1400 ljudi. U toku rata je u verbočkoj oblasti ubijeno 60-oro, a došlo je oko 100.000 izbeglica. Nije bilo mnogo mesta u kojima su svi meštani odabrali da ostanu u svom selu nakon što je Miloševićeva vojna mašinerija i specijalna policija preletela preko Kosova. Ali meštani Vrbovca nisu dozvolili da ih zaplaše i oteraju. Ovde je međutim pošlo stvarno naopako. Od oko 1400 stanovnika, šezdesetoro je ubijeno. Devetoro su žrtve nadene u bunaru.

Đemšir Kastrati priča smireno svoju priču, dok sedimo uz zidove u sobi kuće koju samo što nisu ponovo podigli. Otac Osman (58 godina) i brat Iljber (14 godina) bili su žrtve nadene u bunaru. Oni su zajedno sa Bećirom Kastratijem (47 godina), Arsimom Kastratijem (14 godina), Afrimom Kastratijem (16 godina), Ahmetom Dobrim, Zekorom Gašijem, Ramadanom Aljićkajem (16 godina) i Zeneljom Isljamijempotražili zaklon i skrovište u jednom isušenom bunaru tokom artiljerijske paljbe. Vojnici koji su proterivali stanovnike iz sela, otkrili su taj isušeni bunar i ljude koji su tu potražili svoje pribegište. Vojnici i specijalna policija su pucali dole u bunar i ubili svih devetoro koji su se tu krili. Đemšir zna da su Srbi sa Kosova ti koji stoje iza ovog zlodela, jer nisu imali maske, a on ih je prepoznao kao lokalne milicionere. Nakon srpskih akcija u verbočkoj oblasti sve kuće su bile u plamenu.

Sledeće osobe su nadene u bunaru u Vrbovcu:

Osman Kastrati (58 godina). Završio osnovnu školu u Trsteniku i radio kao zemljoradnik do kraja života.

Iljber Kastrati (14 godina, sin Osmana). Iljber je bio najmlađi sin od četvorice i išao u sedmi razred osnovne škole u Trsteniku kada je bio ubijen

Afrim Kastrati (16 godina.) Afrim je išao u prvi razred srednje škole.

Arsim Kastrati (14 godina). Arsim je išao i sedmi razred sonovne škole. Bio je jedino dete Zećira Kastratija.

Bećir Kastrati (47 godina). Radio je kao zidar, završio osnovnu školu, a zatim počeo da uči za zidara. Nekoliko godina kasnije je položio ispit i dobio radnu dozvolu za zidara.

Zećir Gaši, rođen 1951. Došao iz sela Čitakova Nova

Ahmet Dobra (?)
Ramadan Aljićkaj (?)
Zenelj Isljami(?)

Za tri zadnje žrtve se ne zna sa sigurnošću ko su. Nije bilo moguće potvrditi njihova imena u toku mojih istraga.

14. MAJA U DOBRE VODE

Klinska opština je na zapadu Kosova samo pola sata vožnje kolima istočno od Peći, koja se nalazi skroz zapadno ka granici sa Crnom Gorom. Srpske vojne jedinice, specijalna policija i paravojne jedinice su ovde, kao i inače po Zapadnom Kosovu, raspoređene po terenu sa brojnim i teško naoružanim snagama, tenkovima i artiljerijom. Razgovarao sam sa Habibom Morinom iz Kline o Srbima koji su vršili teror nad civilnim stanovništvom iz te oblasti. Habib Morina je u opštinskoj organizaciji u Klini radio na slučajevima vezanim za rat i onima koji se tiču žrtava ili nestalih osoba.

Svi preostali dokumenti nađeni su u Klini nakon što su Srbi napustili Kosovo. Pre nego što su otisli, pokušali su da unište sve vrste dokumenata ili da ih spale. Isto se deslio sa svim javnim arhivama koje nisu poneli sa sobom u Srbiju. Sva kancelarijska oprema je takođe nestala. Za one koji dolaze, neće biti lako da ponovo pokrenu neku novu javnu upravu.

NATO-bombardovanje ciljeva u Srbiji odvija se po planu, ali Miloševićev režim pokazuje veliku izdržljivost, a proćiće još nekoliko nedelja pre nego što će se videti prvi znaci Miloševićevog dvoumljenja da li da odustane od kampanje na Kosovu. Na samom Kosovu je u ovom trenutku više od 88.000 kosovskih Albanaca u bekstvu iz svojih rodnih mesta, a NATO još uvek nema adekvatno oružje da se suprotstavi srpskim snagama koje vrše etničko čišćenje i genocid nad nezaštićenim ljudima. Šta je to što tera Miloševića da nastavi sa proterivanjem Albanaca sa Kosova, dok Srbija mora da trpi velike ljudske i materijalne gubitke, posebno što se tiče infrastrukture za koju je potrebno da prođu decenije da bi se ponovo izgradila? Da li želi da uđe u istoriju kao prvi koji je uspeo da očisti Kosovo od kosovskih Albanaca i time u istoriji dobije status neke vrste heroja u Srbiji?

U Dobre Vode sam razgovarao sa porodicom jedne žrtve nadene u bunaru blizu Čabića:

« Moje je ime Haljime Šalja. Ja sam majka Faika Šalja (32 godine), žrtve koja je nađena u bunaru u blizini Čabića. Mog muža Bajrama Šalu ubili su srpske vojne i paravojne snage u toku prve srpske ofanzive avgusta 1998. Ne znam tačno šta se dogodilo sa Faikom. Mi smo se skrivali u planinama kako bi izbegli srpske vojne i paravojne snage. Hrane samo što nam nije nestalo, a Faik je rekao da će pokušati da se vrati do naše kuće kako bi nabavio malo namirnice za nas. Sa nama je bilo nekoliko dece. Bio je to 14. maj 1999, a mi ni posle tri meseca nismo čuli ništa o Faiku. 10. avgusta 1999. otisla sam sama do sela Čabića kako bi potražila svog sina. Moj sused Haljid Đema mi je ispričao da je moj sin, verovatno, nađen mrtav u bunaru. Njegova priča se pokazala istinitom. U čabićkoj oblasti je bilo vojnih i paravojnih snaga, ali ko je zapravo počinio zlodelo, ne znam.

Svi civili su se sakrili kako bi izmakli srpskim snagama. Žene i deca su se obično skrivali u nekim tunelima iza našeg sela. Muški članovi porodice su se sakrili u šumi. Noć su se po običaju vraćali do sela kako bi nabavili hranu. Noć uoči 14. maja 1999. Faik je otisao po hranu. Bio je iscrpljen, ali je insistirao da ode do kuće. Na putu su ga zarobile srpske snage, ubile i

bacile u bunar. Proveli smo mesec i po dana izvan svojih domova u jako teškim uslovima, jer je bombardovanje sela bilo prilično strašno. U toku prve ofanzive 1998. potražili smo pribižešte u Prištini, ali su Srbi onda ubili mog muža, a mi smo morali da odemo kući da bismo ga sahranili. Tokom druge ofanzive 1999. smo sve vreme bili kod kuće u selu ili u tunelima i šumi kada je bombardovanje bilo najžešće.»

Faik Šalja (32 godina) završio je srednju školu u Klini, radio je kao tehničar u fabrici «Obilić». Kasnije su mu Srbi oduzeli radno mesto. Otišao je kao izbeglica u Nemačku da sebi nađe posao. Vratio se kući na Kosovo kako bi pomogao porodici kada su Srbi ubili njegovog oca 1998.

Porodica Šalja je imala velikih problema nakon ofanziva. Sva njihova svojina je bila ili spaljena ili oduzeta od strane Srba. Kuće su bile razorene. Niko se nije ponudio da im ukaže bilo kakvu medicinsku pomoć. Niko od članova porodice nije bio zaposlen.

20. MAJ U DAMJANU - U HASKOJ OBLASTI

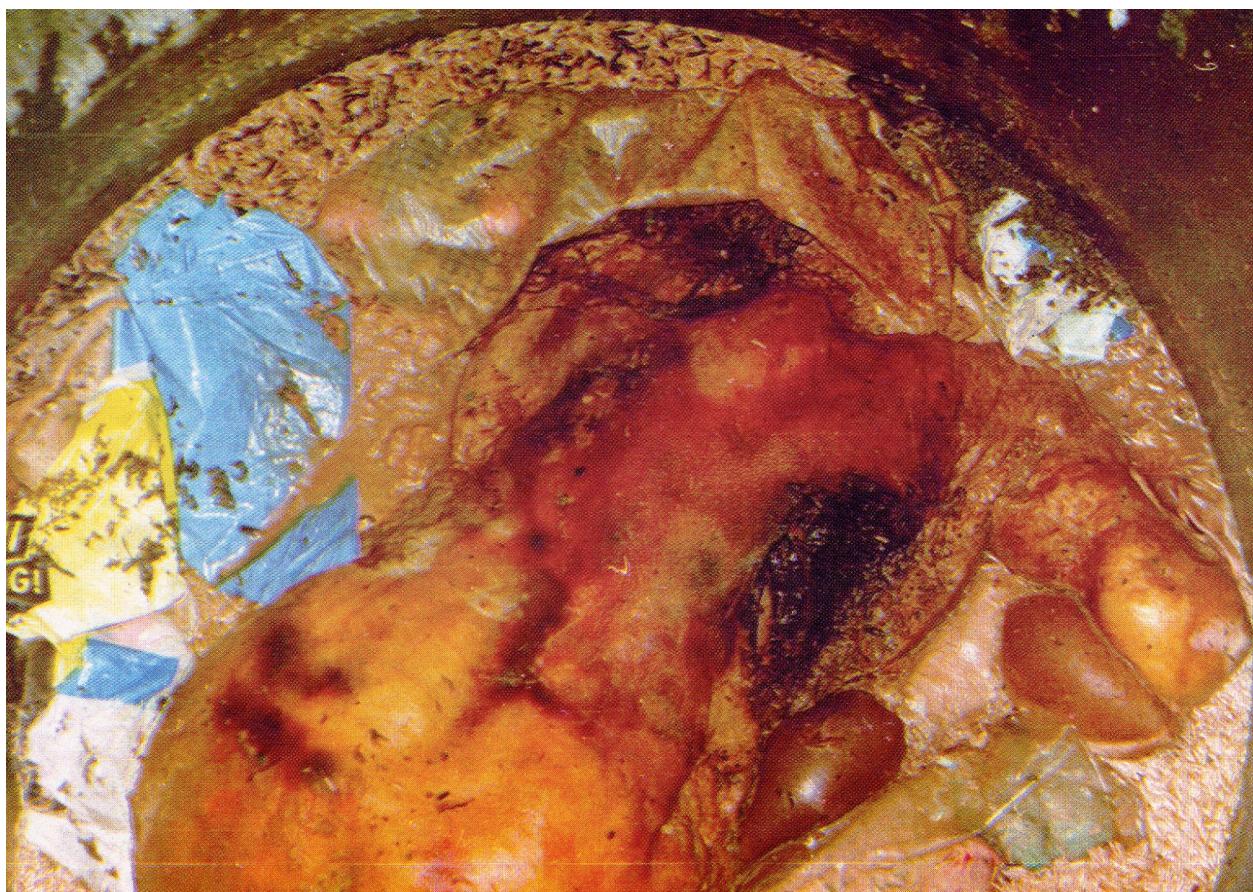
Selo Damjan u oblasti Has nalazi se samo na nekoliko kilometara od granice sa Albanijom. Srpske vojne snage su harale na ovom području. Porodica Zimera Pnišija nije ni razmišljala da ode u Albaniju, uprkos tome što je mnogo njih iz oblasti već odavno otišlo iz svojih domova i prešlo u Albaniju zbog konstantne pretnje koju je predstavljala srpska vojska i paramilitaraci. Duž glavnog puta između Đakovice i Prizrena stotine hiljada ljudi poslednja dva meseca tumaralo je i kretalo se ka Kukešu u Albaniji. Kukeš sa nalazi na samo 45 minuta vožnje od Prizrena. Peške je potrebno više vremena. Ako je neko iscrpljen i bez hrane, to može da potraje i više dana – posebno ako mora da se kreće van glavnih saobraćajnica. Bujica izbeglica pristizala je iz celog severozapadnog dela Kosova, koje kosovski Albanci nazivaju Rafaši u Dukajinitu, a kosovski Srbi Metohija. Uprkos NATO-bombardovanju srpskih jedinica, one su mogle prilično slobodno da se kreću blizu granice sa Albanijom, čak dva meseca nakon što je bombardovanje počelo, a Zimer Pniši i njegova porodica su to mogli da osete na svojoj koži.

« Moje je ime Hava Pniši (72 godine) i živim u Pnišu. 15. maja 1999. naše selo su opkolile srpske vojne snage. Mislim da je bio ponedeljak. Naredili su nam da napustimo selo. Sutradan smo krenuli ka Albaniju. Ali moj muž Zimer Pniši (72 godine) nije htio da napusti selo. On je ostao u šumi preko puta našeg imanja. Kada je ostatak porodice nastavio dalje ka Albaniji, koja se nalazi nedaleko odatle, dogovorili su se da će ostati na brdu iznad imanja, a kada to okolnosti dozvole, on će se spustiti kako bi nahranio životinje koje su ostale na imanju. Šest

nedelja kasnije našli smo Imera u našem bunaru. Na svojim je nogama imao prikačene kamene blokove, a plastična kesa mu je bila navučena na glavu. Verovatno je živ bačen u bunar. Preko Imera je ležala mrtva žena, Bahte Kajdomčaj (40 godina). U drugom bunaru, nedaleko od nas, našli smo Zimerovog brata Zibera Pnišija (66 godina). Sahranili smo njihova tela.»

Zimer Pniši (72 godine).
Radio je, kao i mnogi drugi na Kosovu, kao sitni poljoprivrednik.

Kajdomčaj Bahta (40 godina) i Zimer Pniši pronađeni su u ovom bunaru. Na slici se vidi Bahta nago telo. Zimer leži na dnu bunara sa komadima cigle vezane za noge.
(Photo: Arkivi Kombëtar in Kosovë Prishtinë.)

27. MAJ U KOSURIĆU

«7. je maj. NATO-bombardovanje i masivne akcije protiv stanovništva traju već gotovo tačno devet nedelja, a nije bilo mnogo toga što je NATO mogao da uradi kako bi zaustavio bilo ova ubistva ili proterivanje sada skoro jednog miliona kosovsko-albanskog stanovništva. Srpska vojska i paramilitarci još uvek upadaju na prepad u sela i sprovode traganje za preostalim stanovništvom koje je uspelo da se sačuva kada su ranije akcije bile sprovođene. To se odvija u čisto gestapovskom stilu. Treba da nestane što moguće više kosovskih Albanaca na bilo koji način. To je ono na čemu se temelje srpske akcije. Još jedna sveprisutna osobenost akcija je da specijalna policija i paramilitarci retko ili nikada ne dolaze sami. Vojne jedinice prvo raščiste put tako što pucaju na selo da bi time oterali većinu stanovništva u beg. Većina mladih sa porodicama je već odavno bila prinuđena da ode ka jugu do granice sa Albanijom ili Makedonijom. Mnogi su uspeli da nadu skrovište u šumovitim planinskim područjima ili planinskim zaravnima, kojih ima mnogo na Kosovu.

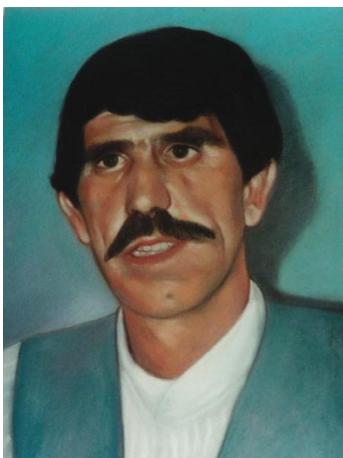
Danas je Suda za ratne zločine u Hagu objavio da se Slobodan Milošević, predsednik Srbije Milan Milutinović, potpredsednik jugoslovenske vlade Nikola Šainović, ministar odbrane Dragoljub Ojdanić i ministar unutrašnjih poslova Srbije Vlajko Stojiljković optužuju za progon 740.000 kosovskih Albanaca i ubistvo 340 identifikovanih osoba. Ovi proračuni su nezvanični i uzeti u obzir samo zato što sud želi da u optužnici stoji makar jedan delić Kosovske tragedije. Optužnica inače obuhvata zločine koji su počinjeni u Bosni i drugim mestima na Balkanu početkom devedesetih. Ali, na ICTY-jevoj optuženičkoj listi glavnih aktera u vezi sa Kosovom nedostaje jedno jako bitno ime, a to je ime general-komandanta za pohod na Kosovo, Nebojše Pavkovića.

24. marta je objavljeno ratno stanje, između ostalog, i na Kosovu. Ova situacija je dala generalu Pavkoviću znatno šira ovlašćenja, a tako i veću odgovornost za ono što se sprovodi na aktuelnoj ratnoj pozornici. Kao logična posledica iz toga sledi da general Nebojša Pavković mora da se pozove na odgovornost za ratne zločine nad civilima koji su počinjeni u oblasti generalove odgovornosti.

U Kosuriqu koji se nalazi na oko 40 minuta vožnje kolima istočno od Peći, sreо sam u jesen 2001. porodicu Maznikolji. Oni su energično radili na ponovnom podizanju svog doma nakon srpskog razaranja. Ovde se nalazi njihova priča o tome šta se dogodilo njihовоj porodici:

«Moje je ime Ziner Maznikolji i živim u Kosuriću. 27. maja 1999. sam rekao sinu, Isufu, da treba da povede porodicu sa sobom i da ode do Glogana i ostane тамо, jer су srpske vojne snage, specijana policija i paravojne snage već duže vreme pucali na druga sela na ovom području i zatim upali u selo, oterali stanovnike na puteve i primorali ih da odu ka granici sa Albanijom i Makedonijom. Kasnije su došle srpske vojne snage i opkolile selo, а ja sam bio prinuđen da se sakrijem kraj jednog rečnog korita nedaleko od kuće. Ubrzo potom krenuo sam preko polja do šume gde sam i ostao. Kada je moj sin smestio porodicu u Gloganu, čekao je dva dana, zatim se vratio do našeg sela kako bi me tamo potražio. Ali me nije našao, zato što sam se sakrio u šumi. Otišao je do naše kuće, i dok je bio тамо, Srbi su došli i uhvatili ga. Šta se potom dogodilo sa mojim sinom, ne znam, niti sam saznao pre 5. jula 1999. kada je njegovo telo izvađeno iz jednog bunara blizu naše kuće.

U bunaru je nađen i Zimer Tači (80 godina). On je živeo samo 200-300 metara od naše kuće. 12. juna smo našli jednu ženu u našem bunaru, Cime Gaši (75 godina) Ona je imala dva sina, Nima Gašija (30 godina) i Azema Gašija (45 godina), koji živi negde u Zapadnoj Evropi.»

Isuf Maznikolji, 45 godina.

U tom trenutku je potpuno jasno da je NATO izgubio rat na Kosovu. NATO nije zaštitio civile od nasilja sa srpske strane, što je bio sam povod NATO-intervencije. Oni su proterani izvan Kosova u neki izbeglički kamp ili se nalaze u planinskim ili šumskim područjima na Kosovu. Radi se o približno jednom i po milionu ljudi. Činjenica je da je ovo najveći talas izbeglica posle drugog svetskog rata.

Srpska ratna mašinerija se pokazala jako spretnom u izbegavanju vazdušnih napada koje je NATO pokušao da usmeri ka vojnim jedinicama na Kosovu. Vojska je bila ključni element u sprovodenju etničkog čišćenja. Njihova sposobnost da iskoriste teren i improvizuju, pokazala se veoma efikasnom u izbegavanju bombi NATO-aviona. Uz to su na svojoj strani imali vremenske prilike.

Istovremeno traje bombardovanje u Srbiji i na jugu Kosova gde je OVK, između ostalog, u graničnom području prema Albaniji, okupila snage koje napadaju srpske snage. Vojno gledano OVK nema veliki uticaj, ali ima veliki politički značaj za narod što kosovsko-albanske vojne jedinice učestvuju u borbi. Za kosovsko-albansko stanovništvo prisustvo OVK-snaga u pograničnom području ima enormni moralni podstrek, a njihova samoposvest raste. Po prvi put u modernoj istoriji kosovski Albanci imaju svoje sopstvene vojne snage koje su međunarodno priznate, između ostalog time što su učestvovali u pregovorima u Rambujeu.

Glavno komandujući za NATO, general Vesli Klark, još uvek radi naporno kako bi dobio mogućnost da koristi helikoptere Apače, ali sada cilj nije da se spriči etničko čišćenje i pravi genocid kosovskih Albanaca.

Plan je bio da se pripreme za mogući kopneni napad na srpske snage, koje su sada kontrolisale veći deo Kosova. Rad na planovima je u tom trenutku trajao nekoliko meseci i poslednji je pokušaj da se se srpske snage isteraju sa Kosova. Za NATO i Zapadnu Evropu pouzdanost NATO-a kao oruđa u sprovodenju bezbednosne politike u Evropi, stavljen je na kocku. Predsednik Clinton još uvek nije dao jasan politički signal, ali sve ukazuje na to da će se to uskoro desiti. Evropski deo NATO-a je signalizirao da se oni ne »usuđuju» da sprovedu kopnenu operaciju na Kosovu bez učešća SAD-a (Wesley Clark: 330). Pažljivo grupisanje kopnenih snaga u Makedoniji i Albaniji već neko vreme traje kao karika u pripremnoj fazi pre eventualne kopnene operacije protiv srpskih snaga.

Delovi ovih snaga će kasnije postati snage KFOR-a, koje su ušle u Kosovo posle potpisivanja mirovnog dogovora postigнутog 10. juna, a da na svu sreću nisu morale da vode bilo kakvu borbu sa srpskim vojnim snagama.

Na diplomatskom frontu pokrenuta je nova inicijativa. 6. maja su se ministri spoljnjih poslova zemalja G8 sastali u Bonu i složili o principima za rešavanje Kosovskog konflikta. 2. juna bivši predsednik Finske, Marti Ahtisari, kao predstavnik EU-a i NATO-a, i bivši premijer

Rusije, Viktor Černomirdin, koga je poslala Rusija, putuju za Beograd. Zajedno treba da pokušaju da pregovorima dođu do rešenja koje će staviti tačku na srpske akcije, dovesti do povlačenja srpskih snaga sa Kosova i prestanka NATO- vog bombardovanja ciljeva u Srbiji. Taj diplomatski pokušaj da se postigne prestanak ratnih dejstava na Balkanu je sada podjednako bitan i za NATO i za Srbiju. Srbi strašno pate zvod masivnog bombardovanja koje svakog dana sve više i više uništava infrastrukturu same Srbije. Za NATO prestanak borbi znači da će izbeći da sprovedu kopnenu operaciju na Kosovu kako bi oterali srpsku vojsku i snage policije. To bi bio potpuni vojni poraz za NATO, a takođe i budući gubitak pouzdanosti kao evropskog oružja u bezbednosnoj politici, ako bi srpske snage ostale na Kosovu nakon što su proterale celokupno kosovko-albansko stanovništvo, dakle jedan i po milion ljudi u planinskim područjima na Kosovu i izbegličkim kampovima u susednim i zemljama Zapadne Evrope. «Diplomacy backed by force» je termin koji ovaj nova diplomatska inicijativa dobija u krugovima NATO-a. Traži se diplomatsko rešenje konflikta bez prestanka bombardovanja pre nego što je dogovor postignut i potpisani. Masivno bombardovanje u samoj Srbiji tokom devet nedelja, donelo joj je tako velika razaranja da se sam predsednik Milošević potresao i ne može više da ignoriše štetu koja je naneta Srbiji. Milošević popušta pod pritiskom i prihvata mirovni plan. Sutradan, 3. juna, prihvata ga i srpski parlament.

Nedelju dan kasnije, 10. juna, nakon napornih pregovora i raznih pokušaja Miloševića i njegovih generala da oslabi položaj NATO-a kao predvodnika snaga KFOR-a koje treba da uđu i ispune prazan prostor kako se srpske snage budu povlačile sa Kosova, sve strane su potpisale vojno-tehnički sporazum.

Glavni tužilac tribunala za ratne zločine u Hagu, Karla del Ponte, piše o situaciji u novembru 2000. u izveštaju Savetu bezbednosti UN-a:

«1999. otkriveno je 195 masovnih grobnica sa 2108 mrtvih. 2000. još 325 masovnih grobnica sa 1577 mrtvih.»

3. februara 2003. Kancelarija za nestala lica i sudsku istragu pri policiji UNMIK-a izdaje obaveštenje da je do sada nađeno 4019 mrtvih, od kojih je 2212 identifikованo. Poslednja ažurirana lista nestali lica broji 4233 od kojih je 909 čini nealbansko stanovništvo.

Poznati britanski istoričar Noel Malcolm ovako kaže u svojoj knjizi o Kosovu: «Jedan jednostavan, ali fundamentalan princip izložen je riziku u posleratnom obračunu sa dešavanjima na Kosovu, naime da politika terora nad civilnim stanovništvom ne sme nikome da doneše korist. Uspostavljanje jednog takvog principa je nešto što svet ne duguje samo kosovskim Albancima, već i samom sebi i budućim generacijama.»

IDENTIFIKACIJA ŽRTAVA NAĐENIH U BUNARIMA, U REZERVOARIMA PIJAĆE VODE I REKAMA

Još od proleća 1998. kosovski Albance su sistematski prisiljavali da napuste svoje domove da bi ih onda gonili duž drumova ka Albaniji, Makedoniji i Crnoj Gori. Još od Mitrovice i Vučitrna na severu i od Dragaša i Kotline na jugu izbeglice su dolazile u talasima. A neke od ovih izbeglica su ubile srpske vojne i paravojne jedinice čiji je zadatak bio da imaju kontrolu nad izbeglicama duž puteva sve dok ne stignu do granice sa susednom zemljom. Izbeglicama su često krali novac i vredne stvari prilikom provera na srpskim kontrolnim punktovima duž puta. Našli smo ukupno 22 ubijenih osoba u bunarima i rezervoarima pijaće vode, čiji leševi nisu mogli da se identifikuju. Ta informacija može da posluži jednom u budućnosti.

OPŠTINA ĐAKOVICA

Dedaj: U jednom bunaru su nađena dvojica muškaraca. Našli su ih meštani koji su bili zaduženi i za sahranu. Naša kontakt-osoba u tom slučaju bio je Špend Bajrami.

Rezervoar vode u Radonjiću: Tri osobe su nađene u Radonjiću, dva muškarca i žena. Žena nađena na obali imala je na sebi odeću u kojoj je nađena i slika sa imenom «Albina». Albansko ime, ali je bilo napisano čiriličnim pismom. Sve što je nađeno, predmeti i posmrtni ostaci su u đakovskoj kapeli. Kontakt osoba je Fatljik Ljilja.

Beli Drim: Tri čoveka su nađena u reci redom kraj Kramovika, Dublibara i Dobri Dola. Korito reke nalazi se južno između Đakovice i Orahovca. Jedan od mrtvih bio je mladić star oko 25 godina, ubijen sa dva pucnja u grudi. Leva noga i jedan prst na desnoj ruci su nedostajali. Druga dva leša se ne mogu naći nikakvi posebni tragovi. Mrtvi su sahranjeni u Đakovici. Kontakt-osoba je Arben Miljici.

Erinik (reka): Prolazi kroz opštine Đakovica i Dečani. Dva muškarca su nađena u reci u blizini Đakovice. Tu su se nalazili od otprilike maja 1999, a izvadili su ih ronioci iz NCPN/ZAK. Leševi su sahranjeni na groblju u Đakovici. Kontakt osoba: Albert Morina.

OPŠTINA DEČANI

Rznić: Jedan muškarac je nađen u kanalu. Leš je bilo nemoguće identifikovati. Sahranjen u Đakovici. Kontakt osoba: Sadik Hoda pri opštinskoj upravi.

Maznik: Jedan muškarac je nađen u bunaru. Leš nije bilo moguće identifikovati. Sahranjen na groblju u Mazniku.

Dašinoc: U dva bunara je nađeno četiri osobe. Jedan od bunara je bio prvi na kome norveški tim za otkopavanje bunara radio. Kada je tim uz mnogo muke uspeo da izvadi leš, pokazalo se da u njemu ima još jedan ispod prvog. Na obema osobama bilo je rana od metaka. Identifikacija nemoguća. Sahranjeni u blizini bunara. U drugom bunaru u istom selu nađeni su muškarac i žena, izvadio ih je LBG. Oba su na sebi imala rane od metaka. Identifikacija nemoguća. Sahranjeni u Peći. Kontakt osoba: CDHRF u Peći.

Streoc: Jednog čoveka u bunaru pronašao je LBG. Identifikacija nemoguća. Sahranjen u Kodrali. Kontakt osoba: SOLJPS u Peći.

OPŠTINA KLINA

Dobar Dol: Jedna starica je nađena u bunaru. Identifikacija nije moguća. Sahranjena na seoskom groblju. Kontakt osoba: Mark Beriša.

OPŠTINA PEĆ

Maja e Zeze -Peć: Jedan Srbin pronađen u bunaru, izvadio ga je MSF. Nemoguće identifikovati, sahranjen u Peći. Kontakt-osoba: CDHRF u Peći.

Fusha e Pejes-Peja (Pećko Polje): Nađen jedan muškarac u bunaru. Nije moguće identifikovati. Sahranjen u Peći. Kontakt osoba: Šefčet Šalja.

OPŠTINA DRAGAŠ

Zagatar: U jednoj pećini/bunaru od preko 100 metara dubine nađen je muškarac sa rukama vezanim pozadi. Lične isprave (mokre i slepljene) ICTY-ju predao NCPN/ZAK, ali su prilikom pretrage papiri nestali. Nema identifikacije. Sahranjen blizu mesta nalaženja. Kontakt-ospoba: Hajriz Meljeći.

OPŠTINA VUČITRN

Studime e ulte: Muškarac pronađen u bunaru. Nemoguće identifikovati. Sahranjen u selu. Kontakt osoba: Fadilj Bećiri pri opštinskoj upravi.

Zgrada srušena u NATO-bombardovanju.
(Fotografija: Josef Martinsen)

Srušena kuća.

ŠTA SLEDI POTOM - POMIRENJE I RAZVOJ ILI NASTAVAK SUKOBA?¹

Privremena administracija Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK) radi pod parolom «Mi donosimo mir na Kosovo». Mislim da je NATO doneo mir na Kosovo tako što je bombardovao Srbiju dok nije pala na kolena i time primorao Miloševića da povuče srpsku specijalnu policiju i vojsku sa Kosova. Da li će UNMIK biti u stanju da uspostavi mir na Kosovu i utiče na razvoj modernog demokratskog načina upravljanja, ostaje da vidimo.

Veliko je pitanje da li su stanovnici, oko 90% kosovskih Albanaca i 10% kosovskih Srba, u stanju da se obračunaju sa prošlošću. Jedan drugi uznemiravajući element je jako rivalstvo koje je nastalo početkom rata između kosovsko-albanskih grupacija, pristalica OVK-a i FARK-a. Obe grupacije su radile i pre i posle rata za isti cilj, nezavisnost od Srbije. Ali urođena sumnjičavost, a možda i želja za ličnom vlašću, uništila je mogućnost za koordinisaniji nastup tokom rata i pred UNMIK-om nakon rata. UNMIK nije bio dovoljno vešt da tešnje sarađuje sa liderima OVK-a i FARK-a (koji su pripadali Rugovinom političkom krilu). To je bilo posebno vidljivo kada su pitanju bili pokušaji da se smanji mržnja i želja za osvetom nad srpskim stanovništvom, koje su

¹ U subotu 11. marta 2006. predsednika Miloševića su pronašli mrtvog u njegovoj ćeliji u Hagu. Odmah su počele da se šire glasine da je otrovan, ali ispitivanja to nisu pokazala. Tvrdi se da razlog njegove smrti može biti u vezi sa time što nije uzimao prepisane lekove

buktale neposredno posle rata. Progon i ubistva kosovskih Srba su dramatično pogoršali situaciju za UNMIK i KFOR, koji su postavljeni da uspostave zakon i red na «novom» Kosovu.

Situacija se na Kosovu nakon rata u određenoj meri može uporediti sa situacijom u Južnoj Africi odmah nakon ukidanja zakona koji su imali uporište u politici apartheid-a, onako kao je to opisao Nelson Mendela u knjizi *«Put ka slobodi»*. Ali mnogo toga se razlikuje. Južna Afrika je imala Nelsona Mendelu, koji je politički kapacitet sa nesvakidašnjim diplomatskim sposobnostima. Na Kosovu je strani organ (UNMIK) dobio odgovornost da pripremi sveobuhvatno praktično političko prelazno rešenje. Istovremeno UNMIK snosi odgovornost za uspostavljanje reda i zakona. Zamisao je bila da UNMIK započne sa radom na revitalizaciji zemlje nakon razarajućeg rata i decenije lošeg upravljanja. Ali čini se da UNMIK ne koristi poverenje i poziciju koju Rugova ima kod kosovsko-albanskog stanovništva. Niti su lideri OVK-a, koji su tokom rata zadobili podršku stanovnika, pozvani na realne diskusije s ciljem da se ograniče osvetničke akcije koje su rezultovale time da je hiljade kosovskih Srba moralo da pobegne iz Kosova.

Kosovo je danas pod protektoratom UN-a. Pripadnici UN-a iz različitih zemalja sa različitim obrazovanjem i iskustvom imaju odlučujuću reč u svim bitnim stvarima. Budući status te pokrajine je trenutno potpuno neizvestan. Još od leta 1999. Unmik naporno radi da bi postavio na noge javnu upravu na lokalnom i «nacionalnom» nivou.

Ako predsednik Milošević, koji je sada optužen u Hagu, bude osuđen, ne bi bilo pravično da se na diplomatske dogovore koji su potpisani sa zločinačkim režimom, gleda drugačijim očima. Prema međunarodnom pravu to bi moglo imati posledice po status Kosova. Bilo bi lakše za međunarodnu zajednicu da sledi savet engleskog istoričara Noela Malkolma. Malcolm tvrdi da nezavisno Kosovo ne bi napravilo neki značajno novi presedan u stvaranju nove države, jer je Kosovo praktično bilo deo saveznog sistema, sa istim pravima kao i pojedinačne republike i sa sopstvenim predstavnim švom u saveznom sistemu. S obzirom da se ta savezna jedinica raspala, trebalo bi i Kosovo, kao autonomna pokrajina, da dobije ponudu o pravu na nezavisnost, kao što su republike dobile, kada se Jugoslavija raspala.

Zadatak koji su UN preuzele na Kosovu, izuzetan je i hvale vredan, a ima nade da će rezultat biti u skladu sa zalaganjem koje se čini. Iz perspektive bezbednosne politike demokratsko upravljanje Kosovom znači mnogo za stabilnost u ovom delu Evrope, posebno na duže staze prilikom približavanja EU-u. Ako zadatak uspe, Kosovo će se relativno brzo preobraziti u tip moderne zapadne države, koja bi bila možda prva na Balkanu. Upravo takvu budućnost žele mladi, devojke i mladici sa Kosovu. Pred sobom vide mogućnosti koje demokratsko društvo može da pruži u oblasti obrazovanja, rada i veći broj kontaka i razmene sa drugim zemljama u Evropi i ostaku sveta.

Kosovari svih etničkih grupacija su ti koji sada imaju položaj u novoj upravi koja se gradi, ali pripadnici UNMIK-a imaju odlučujuću reč na svim nivoima, jer UNMIK sedi na vreći s novcem i uz to ima kontrolu nad fizičkom silom (KFOR i policija). Svi doprinosi koje je međunarodna zajednica dala za izgradnju nove kosovske javne uprave i infrastrukture, kontroliše UNMIK.

UNMIK-ov doprinos organizaciji i izgradnji upravi daje Kosovarima čisto tehnički uvid u to kako se vodi jedna moderna javna uprava, ali UNMIK zakazuje kada su u pitanju interni politički i međuljudski odnosi. Na tom polju mora da otpočne razvoj, ukoliko stanovnici Kosova nameravaju da imaju budućnost razvijajući potencijalnu i individualnu bezbednost zemlje, koju bi oni tako rado hteli da imaju. U tom radu na rešavanju političkih i međuljudskih odnosa unutar Kosova, stanovnici su ti, a posebno njihovi demokratski izabrani predstavnici, koji moraju da preuzmu inicijativu za razvijanje razumevanja za elementarne demokratske principe i pravnu

sigurnost. To mora da važi za sve etničke grupacije i ovoj teškoj prelaznoj fazi u kojoj se zemlja nalazi.

Jer za jedan narod koji generacijama nema drugačijeg iskustva osim onog u kom fizička sila odlučuje, nije moguće da za tren oka usvoji demokratske ideale Zapada. Kada bi nesaglasnost nastala, ranije nije bilo debate i kompromisa, što su glavne metode, koje su koristili vlastodršci ili politički lideri kako bi dobili saglasnost za neko pitanje ili za postizanje nekog određenog cilja. Kosovari imaju društvene stavove koji su delimično prezici feudalne društvene strukture, a delimično su vladali i za vreme komunističkog režima. Ovi društveni stavovi nisu validni u današnjoj Evropi. U razvoju misli o društvu i čoveku koji je u Zapadnoj Evropi trajao poslednji hiljadu godina, Kosovari nisu učestvovali, što svakako prožima njihovo shvatanje društva.

Tradicija krvne osvete je primer takvog ostatka iz vremena plemenskog društva koje se još uvek može sresti u nekim delovima Balkana. Razvoj kritičkog mišljenja i prihvatanje demokratskih pravila igre, što ljudi na Zapadu uvežbavaju još od obdaništa, bio je deficitarna roba u bivšoj komunističkoj Istočnoj Evropi, čiji je Kosovo bilo deo. Ako se Miloševićev režim ne može nazvati komunističkim, onda je nasledio više groznih istočno-komunističkih izraslina. Kao i nekoliko nacionalističko-šovinističkog crta.

Mnogi Kosovari smatraju da kada bi taj totalitarni i opresivni režim nestao, onda je put napred u stvarnosti sloboden. Kad uz to postojeći zakonski sistem nije niti osmišljen tako da se nosi sa novonastalom situacijom, niti sproveden usled nedostatka policije i drugih zakonskih institucija, rezultat je bio neka vrsta gesla «Želimo Zapad». To stanje je na Kosovu nastupilo odmah nakon što su srpske snage napustile pokrajinu. Zgrade su se gradile, a da niko nije brinuo o tome da stvar iznese pred privremene opštinske vlasti, koje su uprkos svemu postojale. Osobe koje su postavljene ili došle na poziciju, iskoristile su svoj položaj za lično bogaćenje. Osobe bez vozačke dozvole su odjednom počele da voze automobile. «Sada nas niko ne može uhvatiti» možda su mislili. Ili: «Mi smo sada gospodari u sopstvenoj kući». Video sam strašno mnogo onih koji su imali malo razumevanja za obaveze pojedinca prema državom i potrebu za postojanje «saobraćajnih pravila».

Doduše znamo da ima i mnogo razumnih ljudi na Kosovu, koji nisu u potpunosti izvan tokova razvoja u Zapadnoj Evropi i ostatku sveta. Ali oni imaju malo ili nimalo iskustva u tome što znači biti deo modernog društva. To znači sve od poštovanja zakona, regulisanja pravne sigurnosti, prihvatanje opštih ljudskih prava i položaja žena, prava deteta, prava manjina, prava na privatnu svojinu oba pola, te učestvovanje u procesu donošenja demokratskih odluka.

Politički izabrani lideri imaju veliki pedagoški zadatak da se u praksi pozabave prosvetiteljskim radom u oblasti demokratije među svojim biračima. To prosvećivanje naroda treba takođe da obuhvati neprijatni rad na iznošenju istine o tome što se dogodilo na Kosovu u periodu 1989-99, kako bi inicijativa za pomirenje mogla da se uspostavi na «nacionalnoj» osnovi, a ne samo kao nalog od strane tehnički orjentisane uprave UNMIK-a bez nekog posebnog kontinuiteta u koordinaciji, a u nekoj meri bez dovoljnog balasta znanja o istorijskim činjenicama o Kosovu.

IZBRISATI PROŠLOST

Izbrisati prošlost i usmeriti pažnju na budućnost i mogućnosti za kosovske Albance, ne važi samo za odnos sa kosovskim Srbima, Romima i drugim manjinskim grupama. To podjednako važi i za odnos između grupa unutar kosovko-albanske sredine. Rivalstvo između

njih, tj. OVK-a i FARK-a, svoj je vrhunac možda doživelo malo pre, tokom i odmah nakon rata. U periodu nakon što je KFOR ušao na Kosovo, a UNMIK i OEBS se učvrstili, pa sve do leta 2003, počinjeno je 30-50 političkih ubistava. Većina onih koji su ubijeni, pripadaju Rugovinom krilu ili ranijem FARK-u. Poslednja identifikovana osoba koja je ubijena, od strane nepoznatih napadača 4.januara 2003, bio je bivši pukovnik u FARK-u, Tahir Zemaj. Pre nego što mu je oduzet život, fukcionisao je kao savetnik u Rugovinoj partiji za bezbednosnu politiku. Ubistvo se dogodilo u Peći, u atentatu je umro njegov sin i jedan blizak rođak. Pre toga je Tahir Zemaj svedočio protiv brata Ramuša Haradinaja u jednom sudskom procesu vezanom za ratne zločine počinjene protiv Srba tokom rata. Ubistvo Tahira Zemaja nije rasvetljeno. Počinilac ili –oci mogu biti simpatizeri OVK-krila ili srpski obaveštajni agenti, koji prema glasinama još uvek operišu sa tim ciljem da infiltriraju i potpaljuju političke suprotnosti na Kosovu, a mogu da budu i mafijaške grupacije. Ako kosovski Albanci između sebe ne uspeju da raščiste ranije nesuglasice i sarađuju kako bi izgradili novo društvo, koje dolazećim generacijama može da pruži mogućnost da dožive demokratsko društvo koje je bezbedno i otvoreno, onda su šanse za mirnu koegzistenciju sa drugim etničkim grupacijama na Kosovu mikroskopske.

SVETLE TAČKE

Nasuprot političarima čini se da akteri u praktičnom i ekonomskom životu u većoj meri rade na rešavanju problema i koegzistenciji između etničkih grupa. Jedna od najefikasnijih strategija za rešavanje konflikata je nalaženje zajedničkih interesa. Postavljanjem praktičnih zadataka u centar pažnje ljudi često mogu da ostave stare konflikte po strani.

Mnogi kosovski Albanci su načinili pokušaj da uspostave dijalog s tim ciljem da reše probleme praktične prirode susrećući se sa sumnjičavošću i neprijateljstvom sopstvenih ljudi. (Howard Clark:23) Ovde političke partije imaju veliku odgovornost da podstaknu na takav tip aktivnosti, kako bi se stvorio osnov za prihvatanje dialoga, koji svakodnevnicu može da učini podnošljivijom za sve strane. Stimulisanje na dijalog mora da postane politički korektno u multietničkim društvima kakvo Kosovo u suštini jeste, a za to su politički lideri javno izrazili svoju podršku. Mora da bude socijalno i politički prihvatljivo da kosovski Albanci na ličnu inicijativu čine pokušaje da iniciraju dijalog sa drugim etničkim grupama naroda. Ta vrsta aktivnosti ne mora da bude nešto što samo međunarodne humanitarne i nevladine organizacije čuvaju uz pomoć svojih relativno ograničeno usmerenih delatnosti. Čak i danas, pet godina nakon što je prestala srpska vladavina na Kosovu, čini se kao da je društveno neprihvatljivo da neko javno izjavi da će pokušati da ostavi prošlost za sobom, kao i jaka osećanja na koja ona podstiče.

Odnos prema prošlosti čini se da je neraskidivo vezan u pogledu pitanja o statusu Kosova i nadi za punu nezavisnost od Srbije. Međutim, ima i nekoliko svetlih tačaka. I na ličnom i grupnom nivou čine se pokušaji da se stvore uslovi za dogovore između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba u pokrajini gde se saradnja čini praktičnjom od neprekidnog konflikta. To daje nadu za mogućnost buduće mirne koegzistencije.

To može da deluje kao da su novoizabrani političari na Kosovu skoncentrisali svoju pažnju isključivo oko budućeg statusa Kosova – i oko ličnih pozicija. Važan rad na iznošenju istine, a zatim početak rada na pomirenju, čini se manje ili više vrlo nespretno urađen. Rad na problemima u vezi sa istinom i početak rada na pomirenju ne zavise nužno od međunarodno-pravnog statusa. Za taj posao bi političke partije trebalo da sačine zajednički koncept. Koji se

zatim može predstaviti na lokalnom nivou, kako bi stanovnici zajedno stekli razumevanje za to šta se zahteva od njih samih. A tek onda rad na iznošenju istine i pomirenju može da počne.

Kada sam se vratio na Kosovo proleća 2001, susreo sam se sa «imperativom za pomirenje» i pojmom «affirmative action» (pozitivna diskriminacija kosovskih Srba), što je očigledno ustanovio UNMIK i OEBS kako bi zadobili poverenje kosovskih Srba. Na svaku aktivnost koja nije bila usmerena ka tom imperativu, onako kako je to UNMIK definisao, nije se gledalo sa odobravanjem. Moj rad na dokumentarnoj knjizi i filmu o mrtvim ljudima u bunarima, nije se poklapao sa «imperativom za pomirenje» za šta sam dobio dobromamerne komentara. Od nezavisnog novinara i filmskog produceta Šeril Jonson iz Južne Afrike, saznao sam da je UNMIK stopirao planirano izlaganje činjenica sa dokumentima i fotografijama u Tirani, Albaniji. Izlaganje je imalo za cilj da informaciju o nekim od posledica nasilja koje je sprovodila srpska strana. UNMIK-ovo obrazloženje bilo je da to može da naškodi radu na pomirenju.

U toku te dve-tri godine koje su sada prošle od kada je ta politika uspostavljena, nije bilo nikakvih posebnih pomaka u radu na pomirenju.

Ako rad na pomirenju treba da počne tako što se zapečate sve informacije o tome šta se dešavalо tokom srpskog pustošenja, to će verovatno biti najgori zamislivi način za postizanje toga. Ako osiguramo da će kosovski Srbi svoju verziju ili svoja stanovišta moći da iznesu, to ne mora da povlači za sobom da se kosovskim Albancima prikupljanje činjenica i prezentacija ograničava, obe strane su podjednako neophodni elementi tokom predstojećeg rada na pomirenju. Rad na prikupljanju činjenica za obe strane u konfliktu je možda najvažniji deo priprema za pomirenje i oproštaj. Informacija ili tvrdnje koje ne izađu na površinu ili ne budu propisno dokumentovane, kasnije će postati klica za stvaranje mitova i tvrdnji koje mogu jako da naškode radu na pomirenju i oproštaju.

Teško da će UNMIK biti u stanju da «natera» kosovske Albance na izmirenje sa kosovskim Srbima i Romima, ako oni sami ne uvide da je to jedini prohodan put ka novom Kosovu sa mogućnostima za ekonomski napredak i pravnu sigurnost za sve. Pozitivne sposobnosti kosovskih Albanaca u rešavanju svojih problema na nenasilan način pokazanim tokom osam dugih godina devedesetih, kada je Miloševićev režim vodio brutalnu politiku apartheida protiv njih. Ako političko vođstvo na Kosovu podrazumeva iskorišćavanje ovih demokratskih kvaliteta koje su kosovski Albanci uprkos svemu pokazali, trebalo bi da mogućnosti za uspešno sprovođenje pomirenja i oproštaja bude prisutno. To zahteva, međutim, da se političke partije udruže oko zajedničke suštinske inicijative.

Ad hoc mere UNMIK-a, OEBS-a i NGO-a u kojima omladini i ženama nude razne kurseve za pomirnje i saradnju sa Srbima vredne su hvale, ali dopiru samo u ograničenoj meri do narodnih masa, posebno starijeg dela stanovništva. Oni se još uvek drže svojih «starih» shvatanja i nastavljaju da utiču na omladinu kod kuće. Mišljenje starijih na Kosovu još uvek ima veliki značaj za mlade, pa su zato stariji ona biračka grupa na koju političke partije posebno treba da usmere svoje informacije o pomirenju.

Ramuš Haradinaj, lider stranke Alijansa za budućnost Kosova, treće najveće partije, i tokom rata takozvani «komandant zone» u OVK-a, kaže u svojoj knjizi «O ratu i slobodi» da on pred sobom vidi Kosovo gde svi Kosovari, bez obzira na etničku pripadnost, imaju ista prava. To je važan signal jedne uticajne osobe u političkom miljeu. Ali nažalost nije bilo tako mnogo ovakvih izjava od strane kosovsko-albanskih političkih lidera nakon poslednjih izbora, a još manje je učinjeno u praksi da se svakodnevica za sve Kosovare učini sigurnom. Rad na pomirenju mora da bude integralni deo programa političkih partija na Kosovu sledećih godina. Upravo su političke partije te koje i moraju da budu pokretači u ovom radu, a ne samo da ga

preuštaju humanitarnim organizacijama i UNMIK-u. Ovde političke partije moraju da ostave svoje sporove po strani i udruže se.

Komisija za Istinu u Južnoj Africi i način na koji je vođen rad na pomirenju, dobar je uzor za političare na Kosovu: Kako rešiti jedan gotovo nemogući problem? Belci u Južnoj Africi su na isti način kao i Srbi manjina na Kosovu koja je vladala gvozdenom palicom i počinila zločinačka dela nad većinom stanovništva.

Neke od najbitnijih tema u radu na pomirenju i oproštaju za Kosovare bez sumnje će biti:

ISTINA

Istina o tome šta se desilo na Kosovu pod Miloševićevim režimom i sudska istraga, učešća imenovanih Srba u zločinačkim radnjama i odgovornost vojnih lidera na različitim nivoima, moraju da budu sastavni deo potrage za istinom.

Kosovsko-albansko nasilje nad kosovskim Srbima i Romima takođe mora da bude predmet pravne istrage, ako imamo namjeru da traganje za istinom bude realno.

Fadil Mućoli iz sela Stari Poklek dao mi je svoj pogled na to kakva bi trebalo da bude budućnost Kosova (Mućolijeva najbliža porodica od četrnaest članova je pobijena, vidi poglavlje o Starom Pokleku):

«Verujem da je moguće postići izmirenje između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba uprkos tome što se dogodilo, zato što su oni naši susedi u svakom pogledu, a bolja budućnost za dolazeće generacije na Kosovu, zavisi od saradnje. Ali prva tačka u zблиžavanju i pomirenju mora da bude potpuna otvorenost za to što su Srbi preduzeli na Kosovu posle 1989. Za mene bi bilo posebno bitno da dobijem otvorenost za to što se dogodilo sa mojom porodicom proleća 1999. Moja porodica mi se neće vratiti. Sa tim sam se pomirio, ali srpsko stanovništvo i ostatak sveta moraju da imaju uvid u to što se dešavalo na Kosovu, sve drugo bi bila izdaja mojih najbližih koje sam izgubio. A zločinačke radnje koje su počinile srpske jedinice, moraju da se otkriju do detalja, kako se nešto slično ne bi ponovo dogodilo budućim generacijama. Međunarodni sud u Hagu (ICTY) će sigurno dobro raditi svoj posao na otkrivanju toga što se dogodilo na višem strategiskom nivou. Iako su u optužnicu potiv Miloševića i njegovih najbližih saradnika uključeni i slučajevi koji se tiču pojedinih osoba, još uvek ima mnogo toga što nije urađeno kada je u pitanju otkrivanje zločina koji su počinjeni. Mnogo više od ovoga se dogodilo na Kosovu, a to je neophodno bliže ispitati. Važno je da članovi porodica koji su preostali, mogu da zadovolje svoj osećaj pravde. I lideri na nižim nivoima moraju odgovarati na neki način. Mora makar da se spozna što se dogodilo kako bi se sprecilo da buduće generacije nastave da vode verbalni rat i stvaraju nove mitove. Zapadna Evropa je živila u mirnodopskom stanju pola veka, vreme je da i mi ovde na Balkanu uspostavimo podnošljivije uslove za život.»

Enver Ljipaj i Rahime Ljipaj iz Studenice, koji su između ostalog izgubili čerke od 13 i 15 godina, izražavaju delom sličan stav kao i Fradil Mućoli. Iako im je teško da ikada oproste zločincima, njihov je stav da do neke forme pomirenja između etničkih grupa mora da dode. Život na Kosovu ne može da se nastavi u večnom sukobu između kosovskih Srba i kosovskih Albanaca:

«Mi smo susedi i moramo da nađemo rešenje za naše nesuglasice. U okviru budućeg rešenja, istina o počinjenim zločinačkim radnjama mora da izđe na videlo. Znamo imena osoba koje su učestvovale u zločinačkom nasilju nad kosovskim Albancima. To na neki način mora da se sazna. Naše srpske komšije moraju da se suoče sa zločinima koji su počinjeni, u suprotnom će biti teško da se izgradi nova i plodna budućnost za našu decu.»

Isak Sejdiu iz Donjeg Nerodimla priča da će prema njegovom da će do pomirenja veoma teško doći. Ali shvata da je nužno da se izmirenje postigne kad tad. 1997. se strašno razočarao u svoje srpske komšije u selu. Nakon što su svi Srbi oputovali u Beograd, svi muškarci između 16 i 65 godina vratili su se naoružani.

«Prestali su da pričaju sa nama i s vremena na vreme bili jako neprijatni. Naše srpske komšije nam nisu nimalo pomogle kada su srpske vojne jedinice počele da pucaju na albanska imanja. Kada smo se vratili iz izbegličkih kampova u Makedoniji, sav je nameštaj bio uklonjen ili spaljen, kuće manje ili više razorene. Poslednja decenija bila je užasno težak period za kosovske Albance. Kosovska uprava nikada više ne sme da dođe u srpske ruke.»

PRAVDA ZA SVE

Kada je u pitanju bila istraga i izvođenje pred sud kosovskih Srba koji su bili osumnjičeni za zločinačke radnje u početnoj fazi je UNMIK-u nešto pošlo strašno naopako. Da li se radilo o nevoljnosti UNMIK-a prema korišćenju znanja koje su posedovali kosovski Albanci, ili je to bio primer lošeg rada s UNMIK-ove strane, teško je reći. Posledica je bila ta da je stotine osumnjičenih izbeglo hapšenje i pretragu. Tu okolnost su kosovski Albanci brzo registrovali. UNMIK-ova greška što je uložio policijske resurse i brzo uhapsio osumnjičene, najverovatnije je doprinela progona i ubistvima iz osvete kojima su Srbi bili izloženi. Analize koje je nakon drugog svetskog rata u Zapadnoj Evropi napravio Endru Rigbi, pokazuju da su zemlje u kojima su hiljade osumnjičenih kolaboracionista jako brzo uhapšeni, u velikoj meri izbegle da stanovništvo uzme pravdu u svoje ruke. Norveška, Danska, Holandija i Belgija su među onim zemljama koje su izbegle da njihovo stanovištvo samo naveliko deli pravdu. Nasuprot tome, Francuska, u kojoj su hapšenja osumnjičenih kolaboracionista bila znatno ređa, doživela je talas kolektivnih pogubljenja koja su izvršile ranije naoružane grupe otpora. Oko 4.500 potvrđenih kolaboracionista bilo je «kolektivno pogubljeno» u Francuskoj (Howard Clark:8).

Proleća 2001, punе dve godine nakon što je UNMIK preuzeo vlast na Kosovu, uhapšeno je samo 40 Srba za ozbiljne zločinačke radnje izvršene u toku rata, a većina njih je uspela da izbegne hapšenje. Umesto da postigne prekid lanca nasilja na Kosovu tako što bi osumnjičeni bili izvedeni pred sud, nesprovodenje slučajeva od strane UNMIK-a dovelo je do toga da se stvorila atmosfera netolerancije prema srpskoj manjini. Glasine su bile utemeljene iz jednog jednostavnog razloga što se malo toga ili ništa nije dešavalo, a nevini kosovski Srbi su platili za to.

Pravda za sve Kosovare mora da bude konačan cilj u procesu pomirenja i oproštaja. Ta pravda obuhvata ne samo suočavanje sa svime što je uzrokovano zločinačkim radnjama, već i nevini kosovski Srbi i Romi moraju da dobiju mogućnost da speru ljagu sa svog imena na javnom saslušanju.

Grupa kojoj je posebno bila potrebna pomoć u psihičkoj i emotivnoj rehabilitaciji, su žene koje su bile izložene seksualnom zlostavljanju u toku akcija koje su Srbi sprovodili posebno

jeseni 1998. i poleća 1999. U kosovsko-abanskom društvu u kome dominiraju muškarci, žene ne zauzimaju zavidan položaj. Načinjeni su izvesni pokušaji da se njihov položaj popravi, a ne može se reći da je to dovelo do nekih poboljšanja vrednih pomena, o čemu može da se stekne jasna slika kad se putuje po Kosovu. Mere za pomaganje žrtvama seksualnog zlostavljanja, trebalo bi da budu pitanje časti za kosovske Albance, a da u isto vreme od ovih žene ne napravimo pacijente. One nisu bolesne, ali im je potreban kontakt sa ljudima u njihovoј blizini koji bi mogli da im pruže neophodnu pomoć u emotivnoj rehabilitaciji. Koncept koji u sebi sadrži ponudu o obrazovanju i posao, mogao bi da bude najbolja ponuda.

Bivši vojnici OVK-a i FARK-a su druga grupa onih kojima je potrebna podrška u rehabilitaciji za građanski život. Ima ih na hiljade, a nisu svi bili te sreće da budu integrисани u novoosnovanom TMK (Kosovskim civilnim snagama pod borbenom gotovošću) ili primljeni u policijsku školu. Napor mnogih od njih bili su takve vrste da im je bila potrebna podrška i terapija na duže vreme. U početku nakon što je Kosovo oslobođeno, sva je pažnja bila usmerena ka tome da se ljudima obezbedi smeštaj za zimu, a mali deo sredstava je bio odvojen za plansko terapijsko lečenje bivših vojnika sa mentalnim oštećenjima iz rata. Oporavak ove grupe ljudi bi, takođe, trebalo da za novo Kosovo bude pitanje časti. Norveško sramotno ponašanje prema ratnim mornarima posle drugog svetskog rata svakako ne treba da se sledi kao primer. Bilo je potrebno desetak godina da bi ratni mornari dobili pažnju i ponude o lečenju i ratnoj penziji.

OPROŠTAJ

Svi međunarodni posetioci od Klintona pa naniže, ukazali su na neophodnost oprštanja, ako Kosovari žele da imaju nekakvu budućnost u uzajamnim odnosima sa Evropom i SAD-om. Većina Kosovara razume, ili će razumeti neophodnost oprštanja, ali – ima jedno veliko ali. U kosovskoj zajednici je potreba da se od srpske strane dobije priznanje za ono što se dogodilo, duboka. Ne samo u periodu 1998-99, već sve od 1989, kada su Srbi nametnuli vladavinu apartheida bez premca u savremenoj Evropi. Jedno takvo priznanje zahteva da zvanični organi na Kosovu planiraju stvaranje «komisije za istinu», gde svi mogu da iznesu svoje optužbe o zločinima, kao i svoje dokaze.

To što je UNMIK neposredno odustao od hapšenja osumnjičenih kosovskih Srba i kosovskih Albanaca za zločinačko nasilje, stvorilo je napetu situaciju. Posledice su bile te što su Albanci na početku sasvim slobodno uzeli pravdu u svoje ruke, a neosnovane glasine i tvrdnje su često ostajale bez demantija i na neki način postale «istina». Među Albancima ima onih koji bi mogli da rukovode radom na pronalaženju istine. «Kosovski Mendela», Adem Demaći, koji je proveo 27 godina u srpskim zatvorim kao politički zatvorenik, Flora Brovina, takođe politički zatvorenik, don Ljuš Đerđ, katolički sveštenik koji je bio jedan od vođa u kampanji protiv tradicije krvne osvete i mladi aktivista za društvo bez nasilja, Jetemir Bala, su osobe koje bi mogle da vode Kosovare kroz nesumnjivo bolan proces potrage za istinom i oprštanja. Iz redova kosovskih Srba bi monah Sava iz Manastira Dečani i politički izabrani, umereni kosovski Srbi došli u obzir. Jedan takav proces će nesumnjivo biti od koristi u potrazi za zajedničkim interesima i izazovima. Situacija u kojoj su se svi oni zajedno našli, može da posluži kao katalizator na početku rada na činjenicama i registrovanju problema.

Novčana nadoknada od strane Srba će pod vladajućim ekonomskim prilikama biti gotovo nemoguća, ali na duže staze bi bilo logično da srpska država osnuje fond kako bi nadoknadila deo štete koju je nanela na Kosovu, posebno štete koju je prouzrokovala tokom poslednjih 10-12 godina. Mogućnosti Srbije tokom vremena da u svakom slučaju da odštetu, u nekoj formi će

nesumnjivo postojati. Nakon II svetskog rata je Nemačka s vremenom postala sposobna da isplati ratnu odštetu, između ostalog, Izraelu. Kosovo je bilo noćna mora ispunjena smrću, nasiljem i razaranjem zbog ponašanja srpskih vojnih, policijskih i paravojnih snaga tokom poslednjih godina i po dana, pre nego što su morali da se povuku. Pomoć koju međunarodna zajednica pruža kako bi se Kosovo izgradilo, na duže staze će nadoknaditi ono što su šteta i razaranje naneli.

BUDUĆI STATUS KOSOVA

Noel Malcolm piše u svom predgovoru drugom izdanju svoje knjige o Kosovu: «Jedan jednostavan, ali fundamentalan princip izložen je riziku u posleratnom obračunu sa dešavanjima na Kosovu, naime da politika terora nad civilnim stanovništvom ne sme nikome da donese korist. Uspostavljanje jednog takvog principa je nešto što svet ne duguje samo kosovskim Albancima, već i samom sebi i budućim generacijama.»

U razgovorima i intervjuima sa Albancima na celoj teritoriji Kosova jasno proizilazi da se na budućnost pod srpskom upravom gleda kao na nemoguće rešenje. Taj stav na potiče samo iz perioda kada je Milošević sedeо na vlasti u bivšoj Jugoslaviji. On ima svoje početke mnogo decenija ranije.

SADAŠNJA SITUACIJA NA KOSOVU

Sadašnja situacija na Kosovu je katastrofalana u svakom pogledu. Nezaposlenost je visoka, a napredak na kraće staze se čini neizvodljivim. Industrija i zemljoradnja su slabo razvijene. Da bi industrija ostvarivala višak proizvoda, zahteva velike investicije na duže vreme. Danas na primer nema nikakve kosovsko-albanske uprave u opštinama i državi. UNMIK ima neku vrstu uprave iz senke u svakoj opštini, kao i na državnom nivou, a ona pak ima odlučujuću reč u svemu. UNMIK sedi na vreći sa parama, tj. svim sredstvima koja dolaze iz zemalja donatora i međunarodnih organizacija, a to još uvek čini glavnici javnog budžeta. Sve javne službe i arhive moraju da se izgrade iz temelja. Srbi su uništili i poneli sa sobom, praktično rečeno, sve od opreme, arhiva i sličnog kada su se povukli (Howard Clark). U Opštini Dečani, gde se nalazila glavna baza našeg projekta, preostalo je, bukvalno govoreći, samo par stolova i nekoliko stolica nakon što su Srbi napustili razrušenu opštinsku zgradu. Arhive i sva oprema iz opštinskih kancelarija je bila ili uništena ili uklonjena, a takva je bila situacija uglavnom i na celoj teritoriji Kosova. Kada su počelo da se vraća kući, proterano stanovništvo je nailazilo samo na prazne opštinske zgrade.

Kada smo pristigli u julu 1999, Ibrahim Seljmanaj, privremeni predsednik opštine Dečani, pripadao je ljudima iz OVK-a koji su preuzeли upravu u mnogim opštinama, s obzirom da nije postojala druga. A ljudima je bila potrebna instanca kojoj su se mogli obratiti za pomoć kada su se vratili iz izbegličkih kampova izvan Kosova i planinskih područja na Kosovu. Upućena je oštra kritika protiv bivših ljudi iz OVK-a zato što su uzeli sebi za pravo da zauzmu vodeće pozicije u opštinama, ali to je verovatno bio ispravan potez bivšeg vrha OVK-a da rukovodeće funkcije u opštinama poveri svoji m ljudima kako bi ispunili novonastali vakuum. Ova OVK-uprava nije imala nikakvu trajnu moć ili vlast da donosi odluke. Oni nisu raspolagali

nikakvim resursima, ali su bili jedan jako neophodan kontrapunkt u opštini za stanovnike koji su se vraćali svojim razorenim domovima bez hrane i za međunarodne organizacije koje su došle noseći pomoć za nastrandale. Naš tim je odlično sarađivao sa Ibrahimom Seljmanajem u Dečanima, a to je važilo i za druge opštine gde je OVK sedeо u privremenom rukovodstvu. Predstavnici OVK su prepustili svoja mesta nakon prvih slobodnih lokalnih izbora na Kosovu, održanim jeseni 2000, gde nisu dobili većinu. Predstavnici OVK-a su vremenom postali predstavnici dvaju partija Alijanse za budućnost na Kosovu (AAK) i Narodna demokratska partija (PDK), koju je osnovao Ramuš Haradinaj (bivši komandant OVK) i Hašim Tači (bivši vođa OVK).

Stvaranje demokratskog, pluralističkog i modernog društva zasnovanog na mirnoj koegzistenciji, rešavanju konflikata, kompromisima i poštovanju odluka većine, mora se sprovesti od strane kosovskih političkih partija da bi to imalo bilo kakvog autoriteta kod Kosovara. UNMIK neće imati nikave preduslove za sprovodenje jednog takvog zadatka i ne bi trebalo ni da pokušava da to uradi.

SASTANCI SA NEKOLIKO CENTRALNIH POLITIČARA JUNA 2003.

U maju-junu 2003. sam se vratio u Prištinu. Trebalo je da prikupim poslednje detalje vezane za pojedinačna ubistva. U susretima sa bliskom rođbinom ili komšijama godinu ranije neki od njih nisu hteli da razovaraju sa mnom o tome šta se dogodilo. Jednostavno su se plašili da se izjasne. Možda se Srbi vrate? Ponekad muški članovi porodice nisu dozvoljavali da žene govore direktno sa mnom i mojim prevodiocem o stvarima koje su se dogodile.

Drugi zadatak koji sam postavio na svoju research-listu, bio je da intervjujem političare najvećih partija, kao i partie koja je predstavljala kosovske Srbe.

SASTANAK SA PREDSEDNIKOM IBRAHIMOM RUGOVOM

Prvi sastanak je bio sa predsednikom, Ibrahimom Rugovom (LDK). Sastanak smo imali u sredu 3. juna, a nama (tu su bili prevodilac Benon Morina i Kari Berge koja je ovom prilikom bila filmski fotograf) srdačnu dobrodošlicu poželeo je Ibrahim Rugova u njegovoj rezidenciji na jednoj od uzvišica iznad samog centra Prištine. Ispričao sam mu o mom projektu vezanom za knjigu koja se zasniva na radu za UNHCR-om i NCPN, u vađenju mrtvih ljudi, životinjskih lešina, kamenih blokova, peska, zemlje i gvozdenog otpada, municije, granata, itd. iz bunara po celom Kosovu.

Moje prvo pitanje bilo je kako on vidi proces koji je sproveden od strane UNMIK-a i međunarodnih vlasti od trenutka kada je preuzeo ulogu predsednika Kosova 2001. To je između ostalog, drugi put da je Rugova izabran za predsednika Kosova. Prvi put je to bilo još 1992, kada su kosovski Albanci održali izbore i proglašili sopstvenu republiku kao odgovor na Miloševićev opresivni režim.

Mi smo u poslednje četiri godine načinili veliki napredak u mnogim oblastima. Akutna obnova je završena. Sada radimo na ekonomskim pitanjima, investivijama i privatizaciji. U ovoj kancelariji već po drugi put, a sada sam i međunarodno priznat.

Ibrahim Rugova se sigurno sa izvesnom gorčinom seća perioda 1992-98. kada je putovao po Evropi i ostatku sveta i molio ih da podrže kosovsko-albansku stvar, a da to nije dovelo ni do čega konkretnog iako su mnogi zapadni političari izrazili razumevanje. Rugova nastavlja:

Načinili smo veliki napredak kada je u pitanju konsolidacija institucija. Skupština funkcioniše dobro. Vlada funkcioniše, iako je to vlada koja se zasniva na tome da je koalicija saglasna oko zajedničkih ciljeva. Kao predsednik ja asistiram institucijama, a sada su u toku diskusije o UNMIK-ovoj «predaji» vlasti institucijama. Moramo da dobijemo veća ovlašćenja vezano za ekonomski razvoj i bezbednost, jedna bitna oblast koja se mora tretirati sa opreznošću i gde moramo postepeno da napredujemo. Političke snage na Kosovu su se sada uvećale, ali ih treba specijalizovati.

Da odgovorim na Vaše pitanje: Kosovo ima dobru perspektivu za budućnost. Sukobi su prestali sa intervencijom NATO-a. Bilo je i napretka kada je u pitanju integracija etničkih grupa u društvo. Ali skorije priznavanje samostalnosti Kosova će dovesti do bržih procesa, uključujući i ekonomski razvoj. Takođe mislim da će priznavanje samostalnosti Kosova doneti više mira čitavom regionu. Zato je perspektiva za budućnost Kosova integracija sa EU-om i NATO-om i održavanje dobrih odnosa sa SAD-om i Francuskom, koje su nam mnogo pomogle, a naravno i sa zemljom poput Norveške. Kosovo će imati lepu budućnost kao samostalna zemlja. Preduzetnički duh među ovdašnjim ljudima čini da tako mislim.

-Kako je tekao proces kad je u pitanju izmirenje, saradnja i oprštanje između etničkih grupa?

Mislim da smo imali napredak kada je u pitanju integracija etničkih manjina. Manjine učestvuju u Skupštini. Imaju dva ministra. Učestvuju takođe i u drugim institucijama, i lokalno u opštinama i na centralnom nivou. U mnogim oblastima ima pozitivnih znakova pomirenja, ali prošlo je samo četiri godine od završetka rat, a rane iz rata su još uvek sveže. Ono što je pozitivno, je to što mi ne vršimo pritisak na druge etničke grupe. Njima je potrebno vreme da se prilagode i integrišu u društvo. Imamo probleme u Mitrovici, ali se u drugim opštinama ljudi mogu kretati slobodno. To je pozitivan znak. Ljudi su još uvek pod utiskom onoga što se dogodilo, a to se ne može se prevazići preko noći. Bosanske i turske etničke grupe su odmakle daleko u procesu integracije. Ali sa Srbima je to drugačije. Neki od njih žele da se integrišu, ali oni ekstremni ne žele.

-Kako funkcioniše višepartijski sistem? Kao što znamo, ovo je prvi put da ste imali izbore u kojima je učestvovalo više partija. Na Kosovu sam čuo nekoliko njih kako kažu da se političke partije bore između sebe umesto da sarađuju tokom ovog odlučujućeg perioda pre nego što vi sami preuzmete upravljanje?

Nakon nacionalnih izbora je bilo saradnje između partija u Skupštini. Vlada ne želi da se vrati na predašnji sistem, pa stremimo tome da postignemo saradnju u institucijama. Odmah nakon što se rat završio, bilo je mnogo sukoba, zatim smo dobili priliku da zajedno upravaljamo sa UNMIK-om. Partije u Skupštini sarađuju na demokratski način. Postignuti su kompromisi pri zauzimanju ministarskih pozicija. Premijer dolazi iz jedne druge partije, a ne moje, a dvojica ministara predstavljaju manjine.

-Moj je utisak nakon dve nedelje provedene u zemlji, da su ljudi jako isfrustrirani. Visoka stopa nezaposlenosti, čuo sam oko 80%, ima svakako udela u tome?

Tačan broj je 57%. Postoje razni načini da se proračuna nezaposlenost. Neki se drže onog ranijeg komunističkog načina razmišljanja da je samo rad u fabrikama ili u administraciji posao. Oni koji su zaposleni u poljoprivredi računaju se kao nezaposleni. Starija generacija mora

da se povuče, a mladi moraju da se propuste. Sa sadašnjim procesom privatizacije ekonomске struktura će živnuti. Naravno da ima frustracija kad postoji tako veliki broj nezaposlenih. A tu se radi o moći koju UNMIK ima. Sve dok sama vlada ne dobije moć, nećemo ni dobiti investicije. UMNIK je ovde zbog nas, a mi moramo da nađemo rešenje koje će nam omogućiti pristup međunarodnim finansijama i fondovima. Što se tiče političkih nesuglasica, to je svakako sastavni deo političkog života. A kada su u pitanju odlučujuće teme, sarađujem. Pre tri nedelje je rezolucija o vrednosnoj osnovi rata usvojena od strane svih poslanika u parlamentu, a taj petnaest godina dug period je konačno zakopan. Neki ljudi verovatno imaju potpuno drugačije shvatanje što se tiče tog procesa.

Imamo zajednički program kada se radi o ključnim pitanjima, poput nezavisnosti, odabira ekonomskog puta - u ovom trenutku prihvaćenom od strane svih partija. Tri godine nije bilo nikavih promena na političkom planu, bez napretka u bilo kom pogledu. Sada kada smo sproveli izbore, a Skupština je na svom mestu, idemo napred. Doduše, ima ljudi koji ne žele da rade za naše nove institucije, već žele da se vrati na stari sistem. Imamo tri ili četiri partie koje su nastale posle rata. One su veoma agresivne, ali ipak oprezne. Potrebno nam je još vremena, kako bi se one integrisale u potpunosti. Neke od njih koriste «tehniku eliminacije», kažu: «Saradivaćemo samo ukoliko ova ili ona osoba ne učestvuje». Pokušavamo da učvrstimo demokratski duh, a poslednje godine ima i poboljšanja. Nakon poslednjih lokalnih izbora, došlo je do napretka.

Predsednik Rugova² u razgovoru sa piscem juna 2003.
(Foto: Kari Berge)

² 21. januara 2006. predsednik Rugova je umro od raka

-Pomenuli ste da svi imate isti program za ovaj odlučujući period, da li su i izmirenje i opraštanje deo programa?

Pa, da. Moramo da budemo oprezni sa tim temama. Da budem iskren, ova prva rezolucija bila je namenjena unutrašnjem izmirenju, na parlamentarnom nivou. Nije lako postići izmirenje između etničkih grupa, ali će rezolucija sigurno pomoći i civilnom stanovništvu. Moramo da se otvorimo za to, ali moramo i da osetimo pravi trenutak. Mi imamo tradiciju izmirenja, ali treba da idemo postupno. Ova rezolucija je nastala da bi podstakli na izmirenje one koji kažu: Vi se niste borili, mi smo se borili, i tako dalje – neka vrsta saglasnosti o izmirenju, a narod je to prihvatio. Ovo je deo demokratije, nekolicina to nikada neće prihvati, čak i nakon postizanja saglasnosti. Ali moramo da počnemo od nečega, zar ne.

-Prema vašem mišljenju: Vremenski gledano kakav je Vaš stav kad je u pitanju konačni status Kosova i pitanje samostalnosti. Šta mislite, koliko godina?

Razumevanje raste, ali sve zavisi od pravog trenutka. Neki kažu ubrzo, drugi kažu kasnije. U SAD-u se sada, podjednako u Kongresu, kao i u drugim institucijama diskutuje na temu nezavisnosti. U Evropi takođe postoji razumevanje, ali oni oklevaju... Razumeju da do toga mora da dođe, ali pravi trenutak je presudan.

SASTANAK SA LIDEROM STRANKE AAK, RAMUŠOM HARADINAJOM

Neposredno nakon sastanka sa predsednikom Ibrahimom Rugovom, prošetao sam se do glavnog sedišta AAK da bi se sastao sa Ramušom Haradinajem. I ovde su nam poželeli srdačnu dobrodošlicu. Sa Ramušom sam se sastao dve godine ranije u vezi sa mojim projektom. Ramušu Haradinaju sam postavio ista ona pitanja koja sam postavio i predsedniku Rugovi:

-Koje je Vaše mišljenje o današnjoj situaciji, kada pogledate unazad na vreme od leta 1999, pa sve do sada, juna 2003. Šta mislite kako je proces protekao?

Smatram da je ono što je do sada učinjeno na Kosovu pod upravom UNMIK-a važan fundament za naše društvo, koje se vremenom može nazvati demokratija koja funkcioniše. Mi ćemo uraditi više na tom političkom polju. Ono što je do sad postignuto, veliki je uspeh, kada pomislim na vreme za koje smo to postigli. Sada se, međutim, pojavljuju nesuglasice između UNMIK-a i političkih partija. Mi želimo da nastavimo dalje na osnovama onoga što je postignuto kako bismo оформили samostalnu državu, a to će se desiti.

-Kako sada funkcioniše politički sistem? Ima pet glavnih stranaka u Skupštini. Kako tu funkcioniše rad prema vašem mišljenju?

Rad političkih partija je zasnovan na provizornoj konstituciji. Ona je sprovedena maja 2001, a uzevši u obzir ono što jedna takva konstitucija može da pruži, rad napreduje. U pitanju je posebna situacija sa širokom koalicijom u kojoj svi učestvuju i sarađuju. Možda bi bilo drugačije da je neko na poziciji, a neko drugi u opoziciji, to bi možda isprovociralo naše reakcije i brža približavanja, ili neku drugu formu približavanja. Ali ako pogledamo naše ishodište, onda i kako smo počeli sa našim radom, smatram da smo vreme iskoristili prilično dobro da bi smo naučili. To je naše prvo iskustvo. Smatram da smo do sada uspevali da odradimo svoj posao.

-UNMIK rukovodi velikim delom procesa prelaska na samoupravu, kakva je saradnja? Da li vas UNMIK blokira ili zajedno idete napred i prenosite kompetencije i vlast na civilne institucije?

Sada posle tri godine rad između nas ne funkcioniše tako dobro. UNMIK nas ne blokira namerno, ali činjenica je da mnoge stvari ne funkcionišu. Neke blokade su političke. U isto vreme političari u Njujorku, Briselu i Vašingtonu nisu spremni da preduzmu esencijalne promene. Međunarodni predstavnici ovde nemaju hrabrosti ili poziciju za delovanje. Sve vreme se priča o statusu i standardima, da prihvatljivi standardi za ljudska prava moraju da dođu pre diskusije o statusu Kosova, ali nema nikavog napretka. Smatram da je došlo vreme da se počne sa time šta su realne prilike i da se dela, ne samo nada i prave planovi. Mi vidimo potrebu za promenom u UNMIK-ovom mandatu od administrativnog mandata do mandata za nadgledanje i asistenciju. Smatramo da je prenošenje kompetencija aktuelna potreba, ali na neki način bi takođe bilo dobro da institucije na Kosovu već sada mogu da dobiju mogućnost da se brinu o svim oblastima odgovornosti i još uvek rade zajedno sa iskusnim ekspertima sa strane, koji neko vreme mogu asistirati institucijama na Kosovu. Oni bi ovde mogli da nadgledaju proces, ali današnja Skupština funkcioniše zahvaljujući milosti UNMIK-a, a to nije u potpunosti demokratski.

-Da li partije imaju zajednički program o razvoju Kosova za predstojeći period i šta je sa radom na izmirenju, oprاشtanju i saradnji sa Srbima? Na koji je to način deo programa?

Partije sarađuju. Kosovski Albanci sarađuju, a imamo i dobru saradnju sa predstavnicima srpske strane. Oni imaju jednu poslaničku grupu u Skupštini. Ima neslaganja među partijama, ali mi smo u principu saglasni oko onoga što pripada budućnosti, a imamo i zajedničko gledište na saobraćajnu kartu.

-U Vašoj ste knjizi napisali da Kosovo treba da bude za sve Kosovare, sve stanovnike Kosova. Da li ste taj stav uneli u program? Vi ste predsednik stranke i srećete se sa biračima po celom Kosovu. Kako se informišete o najboljim načinima da se postigne pomirenje i prihvate manjine?

Naše ponašanje u institucijama pokazuje kroz delanje da zajedno radimo na jednom cilju. Saradujemo dobro u vlasti sa svim ministrima, kao i predstavnicima manjina. I sa srpskim ministrom, sa kojim sam se lično sastao. U našoj poslaničkoj grupi imao dvojicu predstavnika manjina. Njih dvojica predstavljaju Egipćane (jedna grupa romskog naroda). Oni su došli slobodnom voljom i u želji da učestvuju u našoj grupi. Kontakt sa drugim predstavnicima manjina je dobar, ne samo simbolično. Imamo radni sastanak ove jeseni u septembru, a jedno važno poglavlje se tiče manjinskih prava. To uključuje verska, jezička i kulturna prava, ali i druga prava, između ostalog, pravo na dvostruko državljanstvo. To, na primer, važi za Srbe. Još uvek nismo ništa odredili, ali radimo na tome.

-Pitao sam ljude po Kosovu o njihovom mišljenju o današnjoj situaciji. Rekli su da su veoma isfrustrirani. Dalje su rekli da se političke partije više bore između sebe, nego što se bore za narod. Kakva je Vaša reakcija na to?

Deo toga je istina, ali ne i to da gubimo vreme i mogućnosti tako što se borimo između sebe. Mi nemamo tako mnogo mogućnosti da bi narodu pružili ono što hoće. Visoka stopa nezaposlenosti i nestabilna ekonomска situacija otežava stvari. Delom je uzrok tome nedostatak efikasnosti, ali važnije je to da je uzrok tome i državno-pravni položaj Kosova. Nismo dobili jasne signale, ali smo spremni da počnemo, a nezadovoljstvo naroda nam pokazuje da postoji potreba da se preselimo u drugu stvarnost. Moramo da počnemo da uspostavljamo odnos prema novoj stvarnosti i da iznesemo pitanje o konačnom statusu Kosova, a i da preinaćimo mandat UNMIK-a u nešto drugo, kako bismo postali jedno normalno društvo.

Godinu dana nakon mog razgovora sa Ramušem Haradinajem, nakon izbora u jesen 2004. Haradinaj je izabran za premijera u koalicionoj vlasti između AAK i LDK. U martu 2005. sud u Hagu ga je optužio za ratne zločine. Odabrao je da dobrovoljno ode u Hag. Haški sud je

optužio Haradinaja, između ostalog, da je odgovoran za likvidaciju Srba i Albanaca, neki od leševa su verovatno bačeni u bunare i kanale. Ove okolnosti će biti bliže osvetljene tokom sudskog procesa. Strašno je važno i da nasilje koje je počinila albanska strana bude istraženo i kažnjeno.

ASTANAK SA PREMIJEROM BAJRAMOM REDŽEPIJEM (PDK)

Sastanak je održan u petak 6. juna u 10.00 sati ujutru u njegovoj kancelariji. Premijer je bio jako zauzet tog dana, rečeno nam je pre nego što smo pozvani da uđemo, a ja sam ukratko nešto izneo o svom radu. Mučilo me je pitanje: Šta sada? Da li će biti izmirenja, nade i razvoja, ili će se nastaviti sa sukobima? Prešao sam direktno na stvar i pitao Premijera: Kakvo je Vaše mišljenje o razvoju Kosova i ulozi UNMIK-a?

Od leta 1999, pa sve do danas bilo je velikih iskušenja. Sa velikom podrškom međunarodne zajednice i jakom voljom našeg naroda, uspeli smo da izgradimo mnogo toga za tri godine, posebno mesta za stanovanje. Svakodnevica je za mnoge teška kada je čovek bez posla. Danas na Kosovu ma oko 60% nezaposlenih, a to je glavni problem. Nemamo mlado stanovništvo i potrebna nam je nada i perspektiva.

Pre nekoliko meseci počeo sam da stvaram različita shvatanja u vezi sa UNMIK-om, zato što mi imamo ambicije da preuzmem kompetencije i odgovornost na sebe. To je normalno, zato što moramo da razvijamo naše institucije. Verovatno se naša ambicija brže razvijala. Nismo jako zadovoljni, još uvek ima mnogo problema. UNMIK-ov zadatak bio je uspešan na početku. Učinjen je napredak na mnogim poljima, a zahvaljujući njima mogli smo da održimo izbore i na lokalnom i na parlamentarnom nivou. Mi smo odabrani od strane naroda, a oni očekuju razvoj i napredak. Dobijamo mnogo smernica i pravila od UNMIK-a kada je u pitanju prenošenje komptencija i odgovornosti institucija koje izgrađujemo. Ali razvoj mora da ide brže s pogledom na to da smo mi sada jedna demokratska zemlja. To važi za slobode i humano prihvatanje manjina, a takođe i kada je u pitanju evropska integracija ka EU.

-Vreme od leta 1999. do sada, bilo je odlučujući period na mnogo načina. Da li mislite da političke partije preuzimaju odgovornost koju bi trebalo ili se previše bore jedne protiv drugih?

Verujem da partije rade najbolje što umeju, i da žele veću odgovornost. Ali je prirodno da se bore jedne protiv drugih za što je više moguće moći i da bi pobedile. Svi bi da budu pobednici. Ali mi imamo nekih dodatnih obaveza. U nekoliko glavnih pitanja moramo da postignemo konsenzus. Na primer, to se tiče satusa Kosova i mnogih drugih stvari. Ponekad pogrešimo. Neke partije rade previše za sopstvenu moć, a ponekad je teško naći zajednički jezik u nekim od glavnih pitanja. Ali to je proces, a svakog dana je sve bolje.

-Kako sam ja razumeo, međunarodna zajednica je postavila neke ciljeve. Jedan od njih je izmirenje i oproštaj. U kojoj meri mislite da ste uspeli da da postignete ove ciljeve?

Dobro je, ljudski je izmiriti se i oprostiti, a da ne zaboravimo šta se dogodilo u prošlosti. To je jedan proces. A mi smo verovatno spremniji na izmirenje i oproštaj sada. Ako se osvrćemo natrag i samo mislimo na prošlost, nastaje novi konflikti. Priča Albanaca je posebno tragična, a pokušavamo da izmamimo neku vratu izmirenja, ali da bismo to postigli, obe strane moraju da budu spremne. Mi uopšte ne vidimo da je srpska strana spremna. Iako imamo više razloga da budemo ljuti i da odbijamo, zato što smo mi bili žrtve zločinačkih radnji, rata i etničkog ubistva. Ali mi moramo da idemo dalje i da radimo na tome da učinimo budućnost boljom za mlađe

generacije, a kao većina smo u obavezi da svim stanovnicima na Kosovu pružimo iste mogućnosti, i Srbima. Ali oni moraju da prihvate novu stvarnost. Verujem da je prvi korak ka stvarnom izmirenju pronalaženje dobrog lidera u Srbiji koji je u stanju da zamoli za izvinjenje u ime svih Srba, iako naravno nisu svi Srbi učestvovali u zločinačkim akcijama. Ali to je veoma važno, kao na primer Vili Branta u Nemačkoj. Moraju da nađu političara poput Vilija Branta koji je spreman da uradi nešto slično. To će ojačati mogućnosti za dobre odnose između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba.

-Puno sam putovao po Kosovu u poslednje vreme, a poslednje dve nedelje sam razgovarao sa ljudima sa sela. Oni deluju isfrustrirano i kažu da na televiziji gledaju kako se političke partije bore jedne protiv drugih. Misle da poslanici u Skupštini ne rade za njihovo dobro.

To je moguće, a oni imaju pravo da kritikuju političare. Govorim za sebe. Ja pokušavam da napravim neku vrstu balansa i govorim o stvarnim potrebama stanovništva. Ja sam član PDK-a, ali kao premijer pokušavam da govorim u ime svih stanovnika, a moj zadatak, moj prvi prioritet nisu partijske pitanja, već situacija na Kosovu kako bi napravili napredak. Verujem takođe i da se u Skupštini ponekad sreću partije koje se više bore za sopstvene ciljeve nego za zajedničke, kao što je bolji život i mogućnosti, posebno budućnost mlađih kako bi njima bilo bolje nego nama.

-Navodim nešto što mi je jedna žena od oko pedeset godina skoro rekla. Pitao sam je šta misli o radu političkih partija u vezi sa rešavanjem akutnih problema stanovništva – a ona mi je rekla: Mislim da ima mnogo korupcije.

Korupcija je rak rana kada su u pitanju sve zemlje, a posebno zemlje u tranzicionom periodu sa nedovoljno razrađenim zakonima. Mi imamo zakonski sistem, ali to je UNMIK-ova odgovornost, a mi smatramo da oni ne čine dovoljno. Ali borba protiv korupcije uz pomoć sudova i policije je zapravo samo deo posla. Mi podržavamo UNMIK-ov stav o multoj toleranciji prema korupciji i organizovanom kriminalu. Pokušao sam da nađem načine za sprečavanje korupcije, ali nisam dobio dovoljno ovlašćenja. Korupcija je jedna kompleksna pojava na kojoj moramo da radimo već u školama preko različitih formi obrazovanja. Imamo osećaj da bismo uspeli da izademo na kraj sa korupcijom efikasnije od UNMIK-a kada bi nam se dala šira ovlašćenja. Mnogi stranaci koji rade u UNMIK-u ovde su samo kratko, dok mi živimo ovde i rešavamo probleme sve vreme.

-Poslednje pitanje, kako rešavate problem kosovsko-albanskih ratnih zločinaca?

Verujem da Haška komisija ima pravo da se bavi istraživanjem u svakoj zemlji u kojoj je bio rat. Ponekad smo frustrirani zato što je shvatanje u nekim međunarodnim forumima takvo da oni izjednačuju rat Miloševića, koji je sada pod optužnicom za zločinačke radnje, genocid i okupacioni rat, sa našom borbom za slobodu na Kosovu. Oni koji su prkršili pravila, moraju da plate cenu za to što su uradili, ali optužnice moraju da budu zasnovane na jasnim dokazima.

ASTANAK SA LIDEROM SRBA DRAGIŠOM KRSTOVIĆEM

Za mene je bilo bitno da unesem i stanovišta jednog srpskog lidera o razvoju nakon što su NATO i UMNIK preuzeli stvar u svoje ruke. Podnevši molbu Skupštini uspostavio sam kontakt sa Dragišom Krstovićem. On je pristao da razgovara o razvoju na Kosovu od leta 1999. do

danasm, sa temom izmirenje i opraštanje. Započeo sam pitanjem o njegovom pogledu na razvoj nakon što je UN preuzeли upravu.

Imam nešto da kažem o vremenu pre nego što je UN preuzeo Kosovo. Bilo je političkih kriza, bilo je institucionalnih kriza i napetost je rasla. Neki su pokušavali da spasu Kosovo od političke krize, ali etnička kriza je bila sve gora i gora. Nameru je bila da dođe međunarodna komisija pod rukovodstvom Filipea Gonzalesa, bivšeg španskog premijera. Nažalost, od toga nije ispalio ništa, zato što je Srbija bila negativno nastrojena prema planu, što sam smatrao pogrešnim. Srbija je trebalo da prihvati inicijativu međunarodne zajednice. Verujem da bi kriza imala drugačiji tok od ovoga, da je međunarodna inicijativa realizovana, možda bismo izbegli bombardovanje 24. marta. Mislim da je bilo mogućnosti da se konflikti reše na drugačiji način, bez rata, krvoprolaća i svog razaranja, koje pogodilo mnoge oblasti u Jugoslaviji, a posebno na Kosovu.

Nakon završetka rata međunarodna zajednica je došla sa snagama bezbednosti. Istovremeno sa UN došli su i Albanci koji su tokom rata pobegli iz svojih domova. Veliki deo srpskog stanovništva je napustio Kosovo i otišao u Srbiju i Crnu Goru. Zbog toga su veliki delovi srpske zajednice na Kosovu uništeni. Kradene su vredne stvari, i naravno sve je to učinjeno zato što je to isto doživeli i Albanci, a ovo je bila osveta. Strašno je to što se desilo obema grupama. Došlo je do jače polarizacije između njih. Veliki broj Srba je kidnapovan. Prema pribavljenoj informaciji reč je o 1300 ljudi. Jako mnogo ovih slučajeva je nerazjašnjeno sve do dan danas. Ne zna se šta se desilo. Kasnije su neki pronađeni u masovnim grobnicama identifikovani, ali samo mali broj njih. Ovo o čemu govorim dešavalo se paralelno sa postavljanjem snaga bezbednosti UN-a. U istom trenutku su oni koji su bežali sa Kosova i preuzeли vlast, veliki deo srpskog stanovništva je napustio Kosovo.

Vremenom se situacija stabilizovala. Većina političkih lidera u to vreme je rekla da, da nije međunarodna zajednica došla, bilo bi još većih gubitaka ljudskih života i vrednih stvari sa obe strane. A konflikt bi porastao, a možda bi još uvek i trajao. Šta još da kažem. Srpska zajednica nije zadovoljna onim što je međunarodna komisija uradila na Kosovu. Sada je prošlo gotovo četiri godine i više od 230.000 Srba je izvan Kosova, zato što su morali da pobegnu 1999. Oni nisu mogli da se vrate na Kosovo u toku ove četiri godine. Nisu mogli da se vrate do svojih stanova ili kuća ili mesta gde su njihovi domovi spaljeni.

Ovde sada ima veoma malo Srba. Nešto više od 500 srpskih lokalnih zajednica je uništeno. To je veliki problem, a veliki je problem i to što Srbi na Kosovu nemaju slobodu kretanja. Nemaju nikakvu sigurnost. A mnogo toga seizdešavalо. Uzmite, na primer, ono što se desilo pre nekoliko dana, ubistvo više mladih ljudi u selu Vrbovac, blizu Kamenice. Druga priča je da je jedan starac nedavno isprebijan na smrt. Ono što se desilo pre četiri dana u Obiliću bilo je prilično tragično. Troje članova jedne porodice je ubijeno. Danas se održava sahrana u mestu koje se zove Sekundabodica.

Prošlo je četiri godine, a tokom tog vremena nije urađeno ništa za bezbedost Srba i slobodu kretanja i povodom njihovog povratka na Kosovo. Mogu da iznesem podatke. U Prištini je sada prilično malo Srba, pre 1999. tu je živilo oko 40.000. To je veliki problem. Više nema Srba u Peći, ni u Prizrenu, ni u Đakovici, a to važi i za više drugih oblasti u kojima su oni živeli ranije, ali gde sada ne mogu da borave.

Sada će reći nešto o tome šta je UN uradio po pitanju ustava i uprave. Konstituisali smo Skupštinu, ustanovili državu, izbore za predsednika i za opštinsku upravu, ali nažalost ove institucije nisu shvatile svoju funkciju. Naime, one bi trebalo da rade u interesu etničkih grupa. Ali one to ne čine. Za svoje sopstvene grupe, one predstavljaju neku vrstu pravde. Ali kao predstavnik srpske grupe, znam da mi preživljavamo mnogo konflikata u odnosu na odredbe koje su diskriminišuće. Ponekad su druge manjine te koje su diskriminisane. Kosovska vlada i

Skupština, kao i druge institucije, ne rade onako kako bi trebalo. A ja verujem da će proći još mnogo vremena pre nego što profunkcionišu onako kako su zamišljene. Da se radi u interesu svih, da uslovi treba da budu isti za sve stanovnike i da svi treba da budemo jednaki pred zakonom. Zakoni moraju da održavaju visok standard i da se poštuju, onako kako se to inače čini u svetu.

Na pregovore u Rambujeu su poslati pogrešni ljudi, kada govorimo o srpskoj strani. Ti ljudi koji su poslati za pregovarački sto, nisu imali pravi mandat da bi mogli da postignu dogovor sa Albancima. Mandat je bio u rukama onih koji su upravljali Beogradom. Moćnici iz Beograda su odatile upravljali svime, a delegacija koja je bila poslata u Rambuje dobila je instrukcije o tome koliko daleko smeju da odu, a koliko daleko ne smeju. Mogu samo da kažem da ukoliko bi se Rambuje desio sada, završio bi se drugacije nego 1999. da su Rambujeom rukovodili oni koji sada sede na vlasti u Beogradu. Onda verujem da bi Rambuje bio veoma uspešan.

-UNMIK je postavio nekoliko uslova za novi razvoj Kosova. Izmirenje i oproštaj su dve osnovne tačke. Na koji ste način vi kao predstavnik srpske strane učestvovali u poboljšanju toga i u napredovanju sa izmirenjem i oprاشtanjem?

Moj lični stav je pozitivan. Stvarno mislim da se mora zarvšiti sa izmirenjem, oproštajem i međusobnim razgovorom. Pre otprilike mesec dana je došla inicijativa iz PDK-a. Politička partija koju vodi Tači, želela je da otpočnemo sa razgovorima. Mi smo odlučili da prihvativimo inicijativu. Poslali smo poruku Tačiji da treba da se stavi na papir da će doći do razgovora za dobrobit obeju strana. Nažalost, odmah nakon toga je došla rezolucija o borbi za izmirenje i slobodu Kosova, koja je dovela do nesuglasnica. UNMIK je imao isto mišljenje, i njihov šef, Štajner, a isti stav imao je i Washington. To je dovelo da toga da između nas danas nema međusobnih razgovora. Inicijativa je zaustavljena. Sada više nemamo nikakvu inicijativu koja ide u pravcu zajedničkih razgovora, što smatram prilično nesrećnom okolnošću. Bilo bi u interesu obeju strana, i od vitalnog značaja za ljude koji još uvek žive u konfliktnim zonama, nakon svih zločinačkih radnji koje sam pomenuo ranije, i koje stvaraju novo i još veće rastojanje između obeju strana.

Uvek se desi nešto što nas udaljava jedne od drugih. Pomisliš u jednom trenutku da smo se približili jedni drugima. A onda se desi nešto, i ponovo je rastojanje između nas prilično veliko. A onda nam je potrebno više vremena da bi se ponovo približili jedni drugima. Zbog toga svi gubimo, a mi nismo zadovoljni time.

-UNMIK je imao stav o tome da bi pozitvna diskrimacija prema Srbima na Kosovu trebalo da pomogne poboljšanju kontakta. Engleska reč je affirmative action. To znači da ukoliko nešto treba da se radi u društvu, da će srpska manjina dobiti bolju šansu da postigne ciljeve. Mislite li da je razvoj tog stava bio pozitivan?

Ne, ne mislim da će to dobro funkcionišati kada je u pitanju srpka zajednica,. Srpske snage su u tom trenutku u opasnosti.

-Ali čuo sam da u toku ove dve nedelje provedene ovde, da Srbi ne plaćaju taksu za vozačku dozvolu, ni porez na zaradu, da ne plaćaju struju i druge dažbine. Da li je to tačno?

Da, u pravu ste. Nešto od toga je tačno, možda sve. Znam da je u svakom slučaju deo onoga što ste rekli tačan. Ali to nije dovoljno da bi nateralo ljude da ostanu. To nije dovoljna motivacija. Najbitnija je garancija za sloboden život i slobodno kretanje. Ako nemate tu slobodu, onda nije moguće motivisati ljude prednostima kako bi ih nateriali da ostanu tu da žive.

-U Skupštini sada ima i predstavnika manjina. Razgovarate li sa drugima ovde u Skupštini kada ovde radite preko dana?

Ne, nažalost, ne. Komuniciramo držeći govore, preko projekata vezanih za zakone i pravo, u vezi sa govorima Premijera. U junu prošle godine dobili smo rezoluciju koja daje svim

koji su pobegli tokom rata, pravo da se vrate na Kosovo. Na toj smo rezoluciji «pali» svi zajedno. Ukoliko Vi verujete da mi imamo direktni kontakt u vezi sa temama koje se tiču svakodnevnog života, ili o pravima koja bi trebalo da se sprovode dalje preko procedura vezanih za naše sastanke ili razgovore, nažalost NE. Nemamo.

-Poslednje pitanje. Kruži glasina ovde na Kosovu da se sve političke partije zvanično bore jedna protiv druge u Skupštini, ali da uveče albanski i srpski političari zajedno odlaze u restoran, piju i pregovaraju.

Ne, to nije tačno. U Skupštini se vode veoma žestoki polemike između albanskih partija na jednoj i koalicije na drugoj strani. U restoranima za jednim stolom sede Albanci, za susednim sede Srbi. Jako retko sede zajedno. A ja nikada nisam čuo da su između njih u pitanju bili dogovori ili poslovi. Stvarno ne verujem da je to istina. Drugi se bave međusobnim poslovanjem, a razvio se i biznis između Albanaca i Srba. Ali ne i između članova Skupštine. Nisam siguran za sve, ali smatram da to nije korektno za skupštinsku većinu.

SKRAĆENICE I IZRAZI

ABK	Alijansa za budućnost Kosova (politička partija, koju vodi Ramuš Haradinaj)
ACT	Udružena crkvena inicijativa (Međunarodna crkvena krovna organizacija sa sedištem u Ženevi)
ASTREQ	Zahtevi za aktivacijom (druga od tri faze u proceduri autorizacije pre nego što su vojne akcije NATO-a mogu da se sprovedu)
CDHRF	Council for the Defense of Human Rights and Freedoms (Savet za odbranu ljudski prava i sloboda)
CINC	Commander in Chief (Glavnokomandujući)
DCA	Danska crkvena pomoć
FARK	Vojna organizacija za otpor tokom rata koja je pripadala Rugovinom političkom krilu.
FYROM	Former Yugoslav Republic of Macedonia (Bivša jugoslovenska republika Makedonija)
Grupa G8	Zemlje članice su: SAD, Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Kanada i Rusija
ICTY	International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia
KFOR	Kosovo Forces (Snage na Kosovu-predvode ih evropske zemlje članice NATO-a, ali su u njih bile uključene i mnoge zemlje članice UN-a)
KLA	Kosovo Liberation Army (Oslobodilačka vojska Kosova)
KVM	Kosovo Verification Mission (Misija za verifikaciju na Kosovu)
LDK	Democratic League of Kosovo (politička partija koju je predvodio Ibrahim Rugova)
LWF	Lutheran World Federation (Svetska luteranska federacija)
MSF	Medecins sans Frontières (Lekari bez granica)
MTA	Military Technical Agreement (Vojno-tehnički sporazum)
ASK	Autonomna Skupština Kosova (u periodu od 1974. do 1989)

NCPN	Norveška crkvena pomoć u nevolji
NVO	Nevladine organizacije
OEBS	Ozganizacija za evropsku bezbednost i saradnju
OMPF	Kancelarija za nestala lica i sudsku istragu pri UNMIK-u
PDK	Demokratska partija Kosova (čiji je predsednik Hašim Tači)
PISG	Provisional Institutions of Self-Goverment (Privremene političke institucije Kosova)
PSDK	Social Democratic Partz of Kosovo (Socijal-demokratska partija Kosova)
SHAPE	Supreme Allied Headquarter Powers Europe (Glavni štab Vrhovne Alijanse za evropske snage)
Strateški nivo	Obuhvata celokupnu operacionu zonu Kosova
Taktički nivo	Obuhvata ograničeno lokalno područje unutar Kosova na primer, neko selo
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova-vojna organizacija za otpor nad kojom Rugova u toku rata nije imao kontrolu)
UNMIK	United Nations Mission in Kosovo (Javna uprava UN-a na Kosovu)
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees (Visoka komisija UN-a za izbeglice)
UMCOR	United Methodists Commitee of Relief (Komisija za pomoć Metodista)

163/164: LITERATURA

- Anzulović, Branimir (1999) *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York.
- Clark, Howard (2002) *Kosovo Work in Progress: Closing the Cycle of Violence*, Centre for the Study of Forgiveness and Reconciliation.
- Clark, Wesley K. (2001) *Waging modern war*, Public Affairs.
- Colvin, Marie: «*Kosovo's silent houses of the dead*», *The Suday Times*, London, 15 March 1998, 20.
- Emmert, Tomas (1990) *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, New York.
- Faber, Kim og Lars Halskav (2000) *Det fordømte forår – om krig i Kosovo*, Forlag Tiderne Skrifter.
- Hamyaj, Bardh (2000) *Kosovo – A narrative about war and freedom*, Told by Ramush Haradinaj, Dukagjini, Pejë.
- Human Rights Watch (1993) *Open Wounds: Human Rights Abuses in Kosovo*, New York.
- Human Rights Watch (1998) *Humanitarian Law Violations in Kosovo*, New York.
- Human Rights Watch (1999) *A Week of Terror in Drenica: Humanitarian Law Violations in Kosovo*, New York.
- Judah, Tim (2000) *Kosovo. War and Revenge*, Yale University Press, New Haven and London.
- Kosovo confrontation or coexistence (1997), Peace Research Centre, Univerisy of Nijmegen
- Kosovo: *Towards Final Status*, Internacioal Crisis Group, Europe Report NO 161, 24 Januar 2005.
- Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*, Macmillan Publishers Ltd, London, 1998.
- Matinsen, Josef (2000) *Well Cleaning Kosovo 1999/2000*, Report addressed to UNHCR and ACT/NCA cocerning the programme “Well Cleaning, removal of human bodies from wells”.
- Mønnesland, Svein: *Før Jugoslavia og etter*, (4.utg.) Syppress Forlag, 1999.
- NATO Press release (1999), 045-1.April.
- Ottosen, Rune (2001) Patriotiske virveltrommel eller kritisk krigsjournalistkk? Norske nyhetsmediers dekning av Kosovokrig i 1999.
Rapport til rådet for anvendt medieforskning, Oslo.

Steinfeld, Hans-Wilhelm (1999) *Solsikkene på Balkan*, Cappelen, Oslo.

Stephen, Chris: "Serbs turn Kosovo into killing field", The Sunday times, London, 8 March 1998, 16.

The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia (ICTY) 2001- Case No. IT-39-PT – *The Prosecution of the Tribunal Carla del Ponte against: Slobodan Milošević, Milan Milutinović, Nikola Šainović, Vlajko Stojiljković*. Second amended indictment: Crimes against humanity and violations of law or customs of war.

The Kosovo Report (2000), The Independent Commission on Kosovo, Oxford press.

Vickers, Miranda (1998) *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, London.

Walker, William G. (1999) *The KVM Mission. My Memories of Racak*.

O PISCU

Josef Martinsen, rođen u Stavangeru 1940, završio je Vojnu akademiju (major) i poseduje veliko znanje iz oblasti ekonomije i logistike. Ima veliko iskustvu iz vojne službe pri UN-u i kao savetnik u privatnim preduzećima. U periodu od 1989-98. bio je na vodećim položajima u Norveškoj banci (u Norges Bank). Od 1998. radi kao nezavistan savetnik. U toku 1999-2000. angažovan je kao koordinator za projekte na Kosovu od strane organizacije Udružena crkvena inicijativa.

Josef Martinsen je 1999. god. bio vođa projekta Udružene crkvene inicijative na raščišćavanju bunara na Kosovu u kojima su pronađeni leševi. Ovo je njegova priča o tom radu, kao i pripovest preživelih o događanjima na Kosovu 1998. i 1999. Knjiga daje uvid u razvoj političke situacije na Kosovu pre posle NATO-agresije protiv Miloševića.